

Csepeli György – Murányi István – Prazsák Gergő: Új tekintélyelvűség Magyarországon

TÁRSADALMI CSOPORTOK HIERAR-
CHIAJÁNAK LÁTÁSVISZONYAI

*Apeiron Kiadó, Bp., 2011. 348 old.,
2990 Ft*

A tekintélyelvű személyiség régi, kedves ismerősünk. A mindennapi életben éppúgy találkozhatunk vele, mint a történelmi, politikai olvasmányainkban, a műalkotásokban, a szociálpszichológiai tankönyvekben vagy az újságok bűnügyi rovatában. A zsarnoki családapáktól, basáskodó főnököktől a legkülönbözőbb rendű és rangú diktátorokon át a félkatonai szervezetekben masírozó gárdistákig, rasszista tömeggyilkosokig és terrorista bűnözőkig, a banális Gonosztól a legkevésbé banálisig számtalan variációját ismerjük, személyes tapasztalattól vagy hallomásból. A tekintélyelvűség klasszikus fogalma Adornónak és munkatársainak *The Authoritarian Personality* című művén alapul (1950). Felfogásuk szerint a tekintélyelvűség *szindróma*, amely meghatározott pszichológiai tünetekkel, a percepció, a gondolkodás, a fantázia és az érzelmi élet koherens összefüggő jellegzetességeivel írható le: konvencionális, alárendelődés a hatalomnak és agresszió a gyengébbekkel szemben, destruktivitás és cinizmus, nagyfokú hajlam az indulatok kivetítésére, a bűnbakképzésre, az összeesküvés-elméletek kritikátlan elfogadása, merev, sztereotip gondolkodás, a komplex, többértelmű, szinesztéziás érzékleti benyomások elutasítása, a szexuális készletések titkos kíváncsisággal társuló, prúd elfojtása, babonás hiedelmek, vonzódás mindenféle misztikus tanokhoz. Azok, akikre e tulajdonságok átlagon felüli mértékben és viszonylag tartósan jellemzők, külön személyiségtípushoz, az autoriter, avagy tekintélyelvű személyiség típu-

sához tartoznak. Ennek kimutatására dolgozták ki az úgynevezett „F-skálát”, azaz „fasizmus-skálát” mint személyiségvizsgáló eljárást, amely elvben alkalmas arra, hogy megmérje, kiben milyen mértékben vannak jelen ezek a tulajdonságok.

Az F-skála a korabeli vizsgálatok alapján szisztematikusan összefügg olyan politikai és ideológiai attitűdökkel, mint a politikai és gazdasági konzervativizmus, az etnocentrizmus, általában az előítéletesség és különösen az antiszemitizmus; ennél fogva feltételezhető, hogy az F-skálán magas pontszámot elérő személyek markánsan jobboldali nézeteket vallanak, s különösképpen fogékonyak a fasisztoid propagandára. Ily módon a tekintélyelvűség nem csupán egy individuálpszichológiai, hanem egy társadalmi típust is jellemez, amely már szociálpszichológiai értelmezést tesz szükségessé.

A tekintélyelvűség fogalma már szinte megszületésétől kezdve kritikák, revíziók és cáfolatok céltáblája. Nem véletlenül, hiszen amikor a könyv Amerikában megjelent, már dúlt a hidegháború: az amerikai ellenségképben Hitler és a legyőzött náciizmus helyét Sztálin és a szovjet totalitarizmus foglalta el. A dekonstrukciót voltaképpen már maguk a szerzők elkezdték azzal, hogy a frankfurti iskola kritikai társadalomelméletéből vett tekintélyelvűség-fogalmat a pozitívista társadalomtudomány nyelvére lefordítva mérhetővé és relativizálhatóvá, ezáltal pedig empirikusan is cáfolhatóvá tették. A bírálatok több irányból érkeztek. Támadták mindenekelőtt politikai és ideológiai szempontból, felróva a szerzőknek baloldali elfogultságukat és a baloldali tekintélyelvűség figyelmen kívül hagyását. Bírálták módszertani szempontból, kétségbe vonva az F-skála és a kutatások során alkalmazott többi attitűdskála validitását, a korrelációk érvényességét, a statisztikai és kérdéstechnikai eljárások hitelességét. Pszichológiai szempontból megkérdőjelezték az (ortodox) freudi elméletből származó előfeltevéseket, amelyek a tekintélyelvűséget individuális forrásokból eredeztették – tudattalan motívumokból, a kisgyermekkor szexuális impulzusok elfojtásából, az ödipális

apai fenyegetések internalizációjából. Bírálták szociológiai nézőpontból, mondván, hogy a tekintélyelvűség nem a személyiség belső tulajdonságaiból ered, hanem egy meghatározott kultúra, társadalmi csoport vagy osztály gondolkodásmódjának, ideológiájának, szocializációs ágenseinek, az adott közegben uralkodó családi és közösségi nevelési stílusoknak a hatását tükrözi. Az azóta eltelt több mint hat évtizedben számos alternatív megközelítés próbálta kiküszöbölni az eredeti fogalom kétértelműségeit, politikai és ideológiai elfogultságait, elméleti és módszertani fogyatékoságait. (A tekintélyelvűség fogalmának eszméletörténetéről lásd Fábiny Zoltán: *Tekintélyelvűség és előítéletek*. Új Mandátum, Bp., 1999.)

Mindezen bírálatok és revíziók hatására a tekintélyelvűség fogalma felpuhult, elvesztette kihívó és sokakat irritáló politikumát. Mégis, furcsa módon túlélte dekonstrukcióit, sőt a modern szociológia és szociálpszichológia egyik legnagyobb karriert befutó, bár változatlanul vitatott fogalmává vált. Túlélte különféle totalitárius rendszerek, diktatúrák bukását, sőt új erőre kapott a közép- és kelet-európai rendszerváltások után, amikor mód nyílt annak tesztelésére, hogy a korábban baloldali tekintélyelvű rendszerekben élő polgárok különböző nemzedékeit mennyire „fertőzte meg” a tekintélyelvűség. Az autoriter személyiség pedig – bár nem tudjuk pontosan, mit jelent – „köszöni szépen, jól van”. Ez a túlélőképesség elsősorban az F-skálának köszönhető, amely, úgy látszik, minden elméleti és módszertani nehézség ellenére jól működik, még rövidített, átalakított, aktualizált formákban is. Az F-skála megalkotóinak valószínűleg sikerült az emberi személyiség olyan dimenzióját megragadni, amely viszonylag független a változó kontextusoktól, szocioökonómiai meghatározottságoktól. Ebben a vonatkozásban az F-skála némiképp a Szondi-teszthez hasonlít, amely mint pszichodiagnosztikai teszt módszer jól működik, bár elméleti alapjai homályosak és idejétmúltak.

Az F-skála jól használhatónak bizonyult a kilencvenes években és a kétezres évek elején Magyarországon végzett előítélet-vizsgálatainkban is,

amelyek azt mutatták, hogy a skála egy újabb, hét kijelentésből álló változatával mért tekintélyelvűség jobban előre jelzi az előítéletességet (a cigányellenességet, az antiszemitizmust, a xenofóbiát), mint az iskolai végzettség vagy a társadalmi-demográfiai tényezők. Az akkori eredmények arra engedtek következtetni, hogy a tekintélyelvűség valójában nem más, mint egy szociálpszichológiai konstruktum, amelynek funkciója az, hogy közvetítsen a társadalmi-demográfiai tényezők és az egyén között, felerősítve és a személy számára aktualizálva e tényezők hatását. (Az 1990 utáni tekintélyelvűség-kutatásokról és az elméleti problémákról lásd: Enyedi Zsolt – Erős Ferenc [szerk.]: *Authoritarianism and prejudice. Central European Perspectives*. Osiris, Bp., 1999.)

Csepeli György, Murányi István és Prazsák Gergő könyve a tekintélyelvűség új formáival foglalkozik, ezek „tüneteit, a tüneteket szervező társadalmi-életviteli struktúrákat, valamint a szociológiai meghatározó tényezőket” (23. old.) vizsgálja. A 2010-ben végzett kutatás alapjául ezerfős országos reprezentatív minta szolgált, amely két kisebb, speciális rétegmintával is kiegészült; a kérdőívet egy nemzeti radikális szervezet, illetve egy civil termézet- és környezetvédő egyesület 100-100 tagjával is kitöltették. A kérdőíves adatfelvételek mellett interjúkat is készítettek a nemzeti radikális csoportokhoz tartozó személyekkel.

Pszichológiai mérőeszközként nem az F-skálát, hanem annak egyik kései leszármazottját, az úgynevezett „szociális dominanciát mérő skálát”, pontosabban annak 11 állítását használták (46. old.), emellett más, ismeretesebb, ugyancsak rokon mérőeszközöket is kipróbáltak (így a Rotter-féle „külső-belső kontroll” skálát, Milton Rokeachnak a gondolkodás zártságát, illetve nyíltságát mérő „dogmatizmusskáláját”). A dominanciaskála részben olyan kijelentéseket tartalmaz, amelyek egyetértést fejeznek ki a társadalom hierarchikus berendezkedésével, részben pedig olyanokat, amelyek inkább az egyenlőséget tartják kívánatosnak. A skála a Jim Sidanius és Felicia Pratto amerikai szociálpszichológusok által kidolgozott szociálisdominancia-elméleten

(SDO) alapul, amely revideálni és szintetizálni kívánja a társadalmi-politikai attitűdök pszichológiai szerkezetének különféle megközelítéseit Adornóéktól Rokeach dogmatizmus-elméletén, a konzervativizmus különféle pszichológiai elméletein át a csoportközi viszonyokra és a szociális identitásra, valamint a „rendszerigazolásra” vonatkozó újabb elméletekig. (Az utóbbiakról összefoglalóan: John J. Jost: *Önalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája*. Osiris, Bp., 2003.)

Az SDO-elmélet „abból az alapgondolatból indul ki, hogy az emberi társadalmak mindegyikére kivétel nélkül jellemző, hogy csoportalapú társadalmi hierarchiák rendszereiként szerveződnek” (Jim Sidanius – Felicia Pratto: *A szociális dominancia*. Osiris, Bp., 2005. 85. old.). A csoportdominancián alapuló szerveződést Sidanius és Pratto evolúciós pszichológiai és szociobiológiai gyökerekre vezeti vissza, ugyanakkor, mint könyvükben többször megjegyzik, az evolúciós magyarázat nem jelenti a társadalmi hierarchiák és egyenlőtlenségek szükségzerű mivoltának elfogadását és igazolását.

A felmérési eredmények részletes képet adnak a megkérdezettek társadalmi- és világképéről, előítéleteiről, sztereotípiáiról és diszkriminációs hajlandóságairól, mindazokról az attitűdökről, amelyek az utóbbi húsz, sőt ami a cigánysággal kapcsolatos előítéleteket illeti, harminc évben szisztematikus kutatás tárgya voltak Magyarországon. Ez a vizsgálat is megerősíti, hogy az antiszemitizmus különböző – „keményebb” és „méréseltebb” – formáinak folyamatos jelenléte mellett (amit elsősorban Kovács András kutatásaiból ismerünk) fokozódó romaellenességet tapasztalhatunk, amely mind a „hagyományos” előítéletekben, mind pedig a kirekesztő szándékokban megmutatkozik. Nem meglepő az sem, hogy a trianoni békeszerződést a megkérdezettek kétharmada, míg a holokausztot alig több mint egyharmada tartja nemzeti tragédiának (102. old.).

A kötet hatalmas mennyiségű adatot, táblázatot, ábrát zúdít az olvasóra. Mielőtt azonban elveszne az adatok tömegében, érdemes elolvas-

nia a *Függelék II-t*, amely bemutatja az eredmények feldolgozása során használt statisztikai eljárásokat. Ezek a többségükben meglehetősen bonyolult eljárások az előítélet-kutatásokban nagy elméleti és módszertani tapasztalatokkal rendelkező Murányi István munkáját dicsérik. (Lásd pl. az *Identitás és előítélet* c. könyvét, Új Mandátum, Bp., 2006.) A statisztikai fejezet azonban nem pótolja az olyan áttekintő fejezetet, amely a statisztikában kevésbé járatos olvasó számára is összefoglalná a legfontosabb eredményeket. E fejezet híján éppen a könyv fókuszában lévő problémáról, a tekintélyelvűségről kapjuk a leginkább elmosódott képet. A táblázatokból és a hozzájuk fűzött kommentárokból nehezen hámozható ki, hogy a prezentált eredmények kontextusában voltaképpen mit jelent és hol „érhető tetten” az autoritarianizmus. A 61. oldalon a következő meghatározást olvashatjuk: „a tekintélyelvűség az autonómia hiánya, melyben a személy külső tényezők foglyaként vergődik”. A tekintélyelvűség a kívülről irányítottág mellett szorosan összefügg a szociálisdominancia-orientációval, amelyen belül két típust különítenek el: az „osztályalapút” és az „etnikai alapút”. A szerzők arra tesznek kísérletet, hogy bemutassák, miként ágyazódik be a dominancia e két típusa a tekintélyelvűség tünetegyüttesének változói közé. A regresszióanalízis eredményeképp azt találták, hogy az etnikai alapú szociális dominanciát több olyan tényező határozza meg, amely az autoritarianizmusban is szerepet játszik. Ilyen a dogmatikus, zárt gondolkodás, a hősiesség-romantikus világkép, a magányosság érzete, a társadalmi problémák radikális megoldásának szorgalmazása, valamint az a vélekedés, hogy a társadalmi bajok egyik fő forrása az „anoníus profitszerzés”, vagyis a korrupció (73. old.).

Az etnikai alapon kialakuló szociális fölényérzetet, vagyis a rasszizmust Csepeliék „a mai magyar társadalomban mutatkozó antidemokratikus potenciállal” (132. old.) azonosítják. Ez nem azonos a romaellenességgel, de – mint írják – „e nélkül nem jöhetett volna létre, s nem élhetne elevenen a személyben az a meggyőződés, hogy

az emberek csoportjai között nincs egyenlőség, hanem vannak köztük egyes csoportok, amelyek felsőbbrendűek, s mások alacsonyabb rendűek” (141. old.). Figyelemre méltó eredmény, hogy az etnikai alapú szociális dominancia elfogadása „szociológiailag meghatározatlan”, azaz a szerzők nem találtak alapvető szociodemográfiai különbségeket az etnikai alapon különbséget tevő, antidemokratikus beállítottságúak és az ilyen különbségtételtől tartózkodó, demokratikus beállítottságúak között (136. old.). Ezzel szemben azt látták, hogy az *online* kommunikációs státusz negatívan hat az etnikai alapú egyenlőségek támogatására, vagyis „akik aktív résztvevői az elektronikus kommunikációnak, azok inkább a csoportok közötti egyenlőség, mintsem az egyenlőtlenség támogatói” (135. old.). Ennek az érdekes eredménynek az interpretációját azonban aligha meríti ki a virtuális tér és „a falusi közösségi tér” közé a szerzők által vont analógia. (Az internet és az értékek viszonyáról többet tudhatunk meg Csepeli–Prazsák *Örök visszatérés? Társadalom az információs korban* c. könyvéből [Jószöveg, Bp., 2010.]).

A figyelmes olvasó sok más érdekes adatot és összefüggést is „kimazsolázhathat” Csepeliék legújabb művéből, de jelen formájában ez a könyv inkább egy részletes kutatási beszámoló, vagy egy kutatási projektről szóló zárójelentésnek tűnik. Az eredmények nem éppen „felhasználóbarát” bemutatása megnehezíti, hogy világos képet kapjunk az országos minta, illetve a két rétegminta, a „környezetvédők” és a „nemzeti radikálisok” közötti különbségekről. Nemigen derül ki az sem, hogy mitől új az „új tekintélyelvűség”, valóban gyökeresen különbözik-e a régitől, vagyis az Adorno-féle „klasszikus” autoritarizmustól. Kovács András *The Stranger at Hand. Antisemitic Prejudices in Post-Communist Hungary* című könyvéről írt bírálatában (BUKSZ, 2011. ősz, 267–269. old.) hasonló problémával foglalkozik Krekó Péter is: mennyiben új az „új antiszemitizmus”?

Mint a könyv bevezetőjében a szerzők kifejtik, a globalizáció megsemmisítette a régi tekintélyelvűség alapjait, az autochton nemzetállamot és a

vele kongruens tekintélyelvű családot. „Az új feltételek között a tekintélyelvű személyek valójában egyedül vannak, csak egymásra számíthatnak. A hálozat számukra a nemzet és a család. Nincs más támaszuk, csak a másik, aki ugyanolyan, mint ők.” (22–23. old.). Fő téziséük, hogy „az új tekintélyelvűséget nem a tekintély megléte, hanem hiánya termeli” (23. old.). A hagyományos családi és kollektív tekintélyek hanyatlása és bukása, a „Nagy Másik” eltűnése azonban korántsem új jelenség, erre már maguk *A tekintélyelvű személyiség* szerzői, közülük is elsősorban Adorno, felhívták a figyelmet. Sőt Freud már az 1920-as évek elején írt művében, a *Tömegpszichológia és én-analízis*ben azt fejtegeti, hogy a különféle diktátorok és vezetők mint kollektív azonosulást követelő apapótlékok megjelenése éppen az „igazi” apák tekintélyvesztésének következménye. A nemzeti radikalizmus fenomenológiájának kvalitatív elemzése, amely fontos helyet foglal el Csepeliék könyvében (168–202. old.), ugyancsak azt igazolja, hogy a kutatók által meginterjúvolt radikálisok valójában nagyon is megfelelnek a „klasszikus” tekintélyelvűség F-skálával mért prototípusának, legalábbis az alapvető dimenziókat tekintve. A szerzők újdonságként értelmezik azt, hogy a nemzeti radikális diskurzusban a nemzeti identitás elsősorban a magyarság őstörténetét alternatívan ábrázoló „ellentörténelemből” fakad. További újdonság, hogy az „új” autoriterek másként látják a nők szerepét, teret nyitva „a nők számára, akik azonban nem a feminizmus, hanem a patriarchátus előtti ősi matriarchátus szerint értelmezik szerepüket” (202. old.). A legfontosabb különbség azonban a szerzők szerint talán az, hogy a nemzeti radikalizmus diskurzusa „számol a politikai korrektség elvárásaival. A szociális dominancia, a nemzeti etnocentrizmus, az ellenséges külső csoportok témái [...] sajátosan kódolva, rejtőzködő módon kerülnek megfogalmazásra.” (uo.) Úgy tűnik, az „új tekintélyelvűség” inkább csak tartalmában és retorikájában új, rugalmasan alkalmazkodik az aktuálisan felmerülő témákhoz, viszont pszichológiai struktúráját tekintve lényegében nem változott.

A könyv címlapján egy nemzeti radikális maskarába bújt fiatal hölgy fényképe látható. Alul félig kigombolt blúza látni engedi gömbölyödő, csupasz hasát, mely feltehetően mozgalmának egyik utánpótlását rejt magába. A kép, háttérben a Nagy-Magyarország térképének körvonalaival határolt fehér folttal és az árpádsávot idéző piros csíkokkal, azt sugallja az olvasónak, hogy az új tekintélyelvűséget a szélsőjobboldal eme (test)tájékein fogja megtalálni. A könyvből azonban az derül ki, hogy az új (vagy új köntösbe bújt „rég”) tekintélyelvűség nem csupán a képen látható fiatal nőnek és elvbarátainak körében hódít. A jelek arra utalnak, hogy az utánpótlásra nem kell addig várunk, ameddig a címlapot ékesítő hölgy méhében megbúvó magzat megszületik és felcseperedik.

ERŐS FERENC

Gyimesi Júlia: Pszichoanalízis és spiritizmus

Typotex, Bp., 2011. 207 old., 3500 Ft

Freud és Ferenczi viszonya a „spiritizmushoz”

A hisztéria mellett a spiritiszta médiumok szolgáltatták a *fin-de-siècle* másik izgalmas témáját. A médiumok szinte mindig nők, akik sejtelmes, színpadias tárgyi környezetben, a hétköznapiól drámaian különböző, *alterált* tudatállapotba, úgynevezett „transzállapotba” kerülnek. A spiritiszta médium saját állítása és környezetének meggyőződése szerint képes halottak szellemével kapcsolatba lépni, megidézni őket, esetleg saját testét kölcsönadni nekik. Tudása természetfelettivé fokozódhat, gondolatolvasásra képes, megmondja a jövőt, a tőle nagy távolságra elásott tárgyak helyét, esetleg mentális erejével mozgat tárgyakat. A kor szereplői hol tudományos logikával, hol metafizikai spekulációkkal terhelten, hol okkultista szerzők nyomán vagy a felsoroltakat ötvözve próbálták magyarázni a médiumok viselkedését

és emberfelettinek tetsző mentális képességeit.

Mai szemmel Gyimesi Júlia téma-választása bizarrnak, extravagánsnak tűnik. Amikor azonban leás a múlt századvég szellemtörténeti közegébe, ásója aranyrögöket mozdít ki a furcsaságok gyökerei közül. A *Pszichoanalízis és spiritizmus* a tudomány és a paratudomány, a racionális kutatás és az okkultista miszticizmus határvonalának kialakulását és megszilárdulását tematizálja mind a *fin-de-siècle* tudományos életében, mind pedig Freud és két híres tanítványa élettörténetében. Gyimesi többek között az ezredfordulón magyarul is megjelent Ferenczi-Freud-levelezés és Jung 1913 és 1929 között keletkezett, azonban csupán néhány éve publikált *Vörös könyve* elemzésével, valamint saját levéltári kutatásaival hoz felszínre érdekes, eddig inkább csak sejtett, mint tudott mozzanatokot a pszichoanalízis nagy triászának viszonyáról a telepátiához és a transzcendenshez. Hipotéziseket fogalmaz meg arról, hogy a köztük e téren lévő eltéréseket is figyelembe véve mindez, továbbá a spiritizma médiumok jelensége befolyásolhatta-e elméletképzésüket. Az érdekes témát kellemes stílusban tárgyaló könyv, bár nem hibátlan, minden valószínűség szerint megkerülhetetlen darabja lesz a hazai és a külföldi pszichoanalízistörténeti kutatásoknak.

Gyimesi adatai szerint a spiritizmus kapcsolatos jelenségek legrangosabb kutatási szervezetének – ez volt a londoni székhelyű *Society for Psychical Research* – Freudon, Ferenczin, Jungon és más analitikusokon kívül is számos jelentős tudós tagja volt a múlt század első évtizedeiben, olyan elnökökkel dicsekedhetett, mint William James, Henri Bergson, a kémiai Nobel-díjas Charles Richet vagy a Nobel-díjas fizikus, John William Strutt. Mint Gyimesi hangsúlyozza, e kutatók többsége nem volt okkultista, nem hitt természetfeletti erőkben, racionális magyarázatokra törekedett, és valamilyen újfajta fizikai jelenség felfedezésében reménykedett, ami ugyanúgy gyökerestül változtatná meg a tudományok világgépét, mint Einstein és a kvantummechanika felfedezései.

A pszichológiatörténetek Fechner vagy Jung transzcendens és para-

pszichológiai tájékozódására általában röviden kitérnek, James vagy Freud ez irányú érdeklődése azonban jóval kevesebb hangsúlyt kap. Ezért jogos és tiszteletre méltó Gyimesi szándéka „a pszichológia történetének rendhagyó kiegészítésére” (12. old.). Vizsgálódásai fókuszában a spiritizma médiumok és a spiritizmussal kapcsolatos elméletalkotás áll. Ez kézenfekvő megoldásnak látszik, ám *bizonyos fokig csapdának bizonyul*, mivel Gyimesi nem választja el következetesen a *racionális*, mai szóval úgy mondanánk, *parapszichológiai* megközelítéseket az *irracionális*, „okkult”, természetfeletti felfogásoktól. Ezért véli úgy, hogy „a pszichoanalízisnek természetesen köze van az okkulthoz, hiszen tárgya, a tudattalan, definíció szerint megismerhetetlen, így a pszichológia ezen ágát mindig jellemezte valamiféle titokzatosság” (75. old.). Szerinte Freudtól esetleges döntés volt, hogy az okkultnak nevezett jelenségek közül csupán a telepátiát volt hajlandó tanulmányozni: „Kétségtelenül önkényes lépés volt ez részéről, amelynek hátterében feltehetően az állt, hogy a telepátiát racionalizálható [...] jelenségnek tartotta. Ezzel elrugaszkodni látszott a pszichoanalízis materialista alapjaitól, amelyek szerint nem létezhet lelki mechanizmus biológiai szubsztátum nélkül.” (87. old.) Sajnálatos módon az egész tárgyalásmódra rányomja bélyegét az, hogy Gyimesi hajlamos az „okkult” kifejezést használni minden olyan esetben, amikor állítólag szupernormális (paranormális) jelenségek kerülnek szóba, azaz figyelmen kívül hagyja, hogy a jelenséghez racionálisan, vagy pedig irracionális attitűddel, azaz valóban „okkultista” módon közelít-e a kutató. A szóhasználat Ferenczinél és Freudnál is keveredik, gyakran mint „okkult” jelenségre utalnak a telepátiára, ami azonban náluk nem okoz fogalmi zavart.

Ha leválasztjuk az *in stricto sensu* okkultot a telepátiáról, amely – mint Gyimesi dokumentálja, elsősorban Ferenczi hatására – valóban foglalkoztatta Freudot, akkor azt mondhatjuk, hogy ez az érdeklődés csupán *érintőleges* volt, és semmiképpen sem meghatározó akár heurisztikai, akár tudományelméleti szempontból.

Freud saját meggyőződése szerint életében legalább két alkalommal tapasztalt telepátikus gondolatátvitelt analízis közben, és Ferenczinek írt leveleiből az is kiderül, készségesen elhiszi Ferenczinek, hogy rendszeresen tapasztal telepátiát bizonyos pácienseit kezelve. Gyimesi feltárja, hogy Freud alig tudta visszatartani „fiait”, Jungot és Ferenczit attól, hogy nyilvánosságra ne hozzák a telepátiával kapcsolatos nagyívű elgondolásait. Ugyanakkor Gyimesi szóhasználatát inkonzisztens. Leszögezi például, hogy Freud érdeklődését „nyilvánvalóan [...] lekötötte a természetfeletti tapasztalatok, elsősorban a telepátia lehetősége” (79. old.). Pedig Freud érdeklődése nem „okkult”, hanem teljességgel racionális természetű volt, vagyis éppenséggel *nem* feltételezte természetfeletti erők hatását, egyszerűen valamilyen még fel nem fedezett fizikai jelenségre gondolt, s ezt is meglehetősen szkeptikusan tette. Freud Occam-borotvája éles.

Gyimesi szerint a „spiritizmus” egyrészt heurisztikus forrást kínált az analitikus elméletalkotásnak, másrészt tudománypolitikai jelentőségű volt a pszichoanalitikus mozgalom szempontjából, harmadrészt a személyes viszonyok alakulását is befolyásolta Freud környezetében. Állításai sokszor túlzónak tűnnek. Freud számára kudarcba fulladt neurológiai modellkísérlete (*Entwurf einer Psychologie*, 1895) és még inkább a csábítási elmélet feladása (1897) után válhattott véglegesen nyilvánvalóvá a lelki jelenségek (a „mentális apparátus” funkciói) magyarázatában a szcientista-redukcionista modellek csődje. Úgy tűnik azonban, hogy már pályája kezdetén elégedetlen volt a kor német neuropatológiájának fiziológiai redukcionizmusával. 1885-ben például, 29 éves korában Freud hat hónapos párizsi ösztöndíjat szerez, hogy felkereshesse Charcot-t, a német neuropatológiával *ellentétes szemléletű* francia klinikai-leíró neuropatológia vezéralakját. Semmi sem utal rá, hogy az 1890-es években vagy később Freudnak különösebb erőfeszítéseket kellett volna tennie – ahogyan ezt Gyimesi és a telepátiától szinte fóbíásan rettegő Ernest Jones véli – az „okkult kísértésének” (99. old.) legyőzésére.

Egyszerűen nem volt szüksége telepátian alapuló magyarázatokra, miként Laplace-nak sem istenre. (Az ellen természetesen nem volt kifogása, hogy a tudattalant mint *racionalis* magyarázatot alkalmazzák a spiritiszta médiumok esetében.) Nem vitatom, hogy tudománypolitikai szempontok is befolyásolták Freudot, amikor önmagát, valamint a telepátiával kacérkodó Ferenczit és Jungot vizsztatartotta a telepátiával kapcsolatos hipotézisek publikálásától. Természetesen nem akarta a még éppen csak elfogadott pszichoanalízist gyanús, „okkult” és spiritiszta tanokkal, szélhámosokkal és csodabogarakkal egy társaságban látni. A tudománypolitikai megfontolásoknál azonban még lényegesebb volt az elméleti koherencia igénye: „élesen elhatárolom a pszichoanalízist [...] a tudás meg nem hódított területétől, és nem adok lehetőséget semmiféle félreértésre ebben a tekintetben” – írja a telepátiára utalva egyik levelében (id. Gyimesi, 94. old.). Jung és Ferenczi fejében ez idő tájt csak úgy kavargtak a legvadabb vitalista elgondolások és a telepátiára vonatkozó spekulációk. Freud joggal félt, hogy széthullik nemcsak az elmélete, hanem a mozgalma is, ha ő és követői belevetik magukat a bizonytalan státuszú spiritiszta jelenségek kutatásába, amelyeket jó színészi képességű, ihletett hisztérikák vagy disszociatív tünetekre hajlamos családok produkáltak.

Ami Ferenczit illeti, a naturalista-pozitivist és a természetfilozófiai-romantikus tradíció két ellentétes pólusa nála nagyobb távolságra van egymástól, mint Freudnál. Telepátia iránti ifjúkori érdeklődése élete vége felé újra felerősödött, ám Ferenczi ekkor is *túlnyomórészt* racionalis, nem pedig okkult vagy transzcendens magyarázatokat keres. A *Napló*ban például így spekulál: „bizonyosnak látszik, hogy az üldöztetéses tévolyban szenvedők, hasonlóan [...] a kutyákhoz, ki tudják szimatolni az emberek rejtett vagy elfojtott érzéseit”. Ezután két „merész lépéssel” már ott is vagyunk a médiumoknál: „További lépés egy rendkívül kifinomult [...] érzékenységhez vezetne, ami lehetővé tenné [...] egy másik ember képzetének a kiszáglását is. *Abból, amit eddig*

okkultnak és metafizikus teljesítménynek fogtunk fel, ily módon sok minden pszichofiziológiai magyarázatot nyerne. Egy még [...] merészebb lépés azután elvezetne a spiritiszta médiumok teljesítményeihez, akik végtelenül hosszú idő elteltével is képesek a személyeknek valahol a térben tovább vibráló összkipárolgását érzékelni.” (Ferenczi Sándor: *Klinikai napló 1932*. Bp., Akadémiai, 1996. 106. old. – kiemelés Sz. Cs.) Gyimesi rámutat, hogy Ferenczi materialista elkötelezettsége nem olyan szilárd, mint Freudé. A *Napló*ban felveti a hipotézist, hogy az elmebetegnek talán megtapasztalhatják „a materialisták számára hozzáférhetetlen immateriális valóság egy darabját”. Eljátszik a gondolattal: az emberi intelligencia talán olyasvalami, „aminek az Én ritmikus kiáramlásával az univerzumba – amely egyedül mindentudó és ennélfogva egyedül intelligens – meg kell újhodnia és regenerálódnia kell” (uo. 60. old.).

Gyimesi merész és érdekes hipotézist vázol fel: „Ferenczi kísérletei és magyarázatai egy nagyobb rendszer elemeiként értelmezendők, amelyben a telepátia igazolása, az introjekció és projekció elméletei, valamint az indulatáttétel és a viszontáttétel újító magyarázatai összefonódnak, és egymást feltételezve mintegy rámutatnak az én határainak rugalmasságára és permeabilitására.” (153. old.) A telepátia és ezen elméletek kölcsönhatása „azonosítható Ferenczi pszichoanalízisének egyfajta esszenciájaként, mely az én és a másik, a külső és a belső [...] egyfajta keverékeként ragadható meg” (uo.). Gyimesi itt jut el a legkonkrétabb állításig a spiritizmusnak (itt: a telepátiának) a pszichoanalízisre gyakorolt hatásával kapcsolatban, azonban a feltételezését alátámasztó tényekkel, szövegrészekkel adósunk marad.

Az okkultizmus hiányzó történeti kontextusa

A szerző mintha nem érezné elég pontosan azt a sajátos szellemi habitust és attitűdöt, amelyet az „okkult” képvisel a XIX. század végi gondolkodásban. Ehhez ajánlatos történeti kontextusban szemlélni az okkultista mozgalmat, és nem csupán a tudo-

mánnyal, hanem a vallással is szembeállítani. Mind a vallást, mind pedig az okkultat a transzcendens-spirituális kategóriák (Isten, magasabb rendű értelem a világban, a fizikai valóságon túli metafizikai fogalmak stb.) használatán alapuló világlátás jellemzi, a köztük lévő különbség mégis jelentős. Miközben a kereszténység fogalmi eszközeiben és gondolkodási habitusában együtt fejlődik a modernitással, a katolikus egyház például eltávolodik a Biblia fundamentalista értelmezésétől, vagy ahogyan a neves olasz katolikus filozófus, Gianni Vattimo mondja, egyre „könnyebbé”, egyre légiesebbé válik, „spiritualizálódik”, a különböző korok okkultista szerzői lényegében megrekednek az ókori mágikus és analógiás gondolkodás szintjén. Amíg az egyház hatalma, legitimitása erős és kikezdehetetlen, addig az okkultizmus nem tud populárisvá válni. A XVII–XVIII. század a titkos társaságok, a szabadkőművesek, az illuminátusok, a rózsakeresztesek fénykora és természetesen a teozófusok időszeke. A szerző szerint a teozófia „alapítói Olcott és Blavatsky” (30. old.), teozófusok azonban már a XVII. században megjelentek. „A modern spiritizmus kezdete 1848 márciusához köthető” (20. old.) – írja a szerző. A könyvben szereplő Fox nővérek csakugyan ezt állítják, valójában csupán a nyomtatott sajtó hírverése által támogatott spiritiszta *divat* kezdete köthető hozzájuk, hiszen halottakkal és magasabb rendű szellemekkel állításaik szerint kapcsolatba lépő médiumok minden korban léteztek. A delphoi jósa Püthiája éppúgy alterált személyiséget ölt, mint a Gyimesi által bemutatott spiritiszta médiumok. (Eric Robertson Dodds, a kiváló grécista mellesleg 1961 és 1963 között maga is a Társaság a Pszichikus Kutatásokért elnöke, a görögök „megszállottság” fogalmát értelmezve utal is saját korának spiritiszta médiumaira.) A késő antikvitásban a II. század végén jelenik meg, a III–IV. században pedig széles körben elterjed a Mediterráneumban a *theurgia* gyakorlata, a magasabb rendű szellemek megidézése *személyekbe* (transzmédium) és tárgyakba (*telesztiké*). A theurgia az itáliai reneszánsz idején újra felbukkan. A monolit kar-

teziánus modell jószerivel alig száz éven keresztül élvezheti hegemoniáját az európai gondolkodásban. A XVIII. század végétől kezdve gyengül a pozíciója, hogy azután a romantika, majd a pszichoanalízis végérvényesen kibillentse uralkodó helyzetéből. Az érzelmek, az álmok, a fantázia és a racionálisan nem vagy nem jól kezelhető más jelenségek iránti érdeklődés a XVIII–XIX. század fordulóján együtt járt az okkult, a természetfeletti iránti kíváncsiság felébredésével. A spiritizmus Gyimesi által tárgyalt XIX. századi *boom*-ját követően érkezünk el a transzmédiák mai, kései leszámazottjához, a „többszörös személyiség-zavarhoz”. A nyolcvanas években elterjedt (minden jel szerint *áltudományos*) elmélet szerint az ismétlődő gyerekkori szexuális abúzus könnyen eredményezhet „többszörös hasadt személyiséget”. (A többszörös személyiségzavar az 1980-as évek amerikai abúzuspánikájának egyik lényeges mozzanata volt. Lásd: Szummer Csaba: Abúzus-pánik az USA-ban. *Beszélő*, 2005. 1. szám, 32–39. old.)

Jung és az „okkult”

Freud, Ferenczi és Jung közül csupán Jung érdeklődik az okkult, valamint a transzcendens-spirituális dimenziók iránt. Jung hatása Freudra az 1909 és 1912 közötti időszakban meglehetősen erős, Freud benne látja majdani szellemi örökösét. Jung excentrikus anyja és nagyapja, valamint egyéb gyermekkori élményei hatására meg volt győződve róla, hogy családjában szinte hemzsegetek a parafenomének. Freud hitetlenségét legyőzendő, egy alkalommal saját paranormális képességeit demonstrálva *Poltergeist*-zajokat idéz elő Freud lakásában, mégpedig olyan hatásosan, hogy Freud néhány napig maga is úgy gondolja, paranormális jelenség tanúja volt. Hamarosan észreveszi azonban, hogy a bútorok akkor is recsegnek, amikor Jung nincsen ott. „A hiszékenységem [...] eltűnt személyes jelenlétének varázsával” – írja kedvesen levelében Jungnak.

Nem vitatom, hogy Jung hitt a szellemidézésben, a könyv azonban nem tudott arról meggyőzni, hogy ennek *bármilyen* hatása lett volna elméleti építkezésére. A „hivatalos” Freud-

történetírás azzal gyanúsítja meg Jungot, hogy „visszariadt” a szexualitás tabutémájának bátor képviselőtől, Gyimesi maga is átveszi ezt a sommás véleményt. Inkább az volt a helyzet, hogy Jungot gondolkodásbeli habitusa, spirituális-transzcendens kreativitása és fogékonysága következtében frusztrálta az a mechanikus-redukcionista fogalmi építkezés, amely minden mentális jelenséget egyetlen naturalizáló magyarázó elvhez igyekezett kapcsolni, legyen az a szexualitás vagy bármi más. „Senki sem tudja, mi a »psziché« – idézi Gyimesi Jung 1934-es *A lélek és a halál* című tanulmányát –, és éppoly kevéssé tudható, hogy a »psziché« mennyire terjed ki a természetre.” (118. old.) Sejtelmes állítás ez, amely elvezet Jung okkultista vonzalmához. Jung az 1920-as években alkotta meg a *szinkronicitásról* szóló elméletét, amely szerint a dolgok az életben, miként a művészetben *jelentéssel* kapcsolatokra törekszenek. Ezzel egyértelműen áttévedt az „okkult”, a természetfeletti birodalmába. Az emberi psziché, akárcsak egy kísér-tethistóriában, képes volna élettelen tárgyakkal szinkron módon megnyilvánulni. Mivel Gyimesi szerint a spiritizmus, akárcsak Jung pszichológiája „a nyugati és keleti spiritualitás egyfajta ötvözetét nyújtotta”, a jungi lélektan „ebben az értelemben is azonosítható a spiritizmus pszichológiai tartalmaival és jellegzetességeivel” (128. old.). Jungnak azonban nem volt szüksége a spiritizmusra ahhoz, hogy a keleti és nyugati vallásokból merítsen. Jung legfőbb újítása Gyimesi szerint az lenne, „hogy a spiritualitást [...] nem a külvilágba, nem Istenbe, hanem az egyes ember lelki életébe helyezte” (126. old.). Ez csupán a kereszténységhez képest újítás, hiszen a spiritualitást a keleti vallások (mi több, olyan keresztény misztikusok, mint Eckhart mester) is „az egyes ember lelkébe helyezik”.

Jung időnként ugyan „okkult” kijelentésekre ragadtatja magát, ez azonban csupán elenyésző hányada hatalmas életművének. Meglepő módon mind Jung, mind pedig Freud akkor a legfigyelemreméltóbb és leg-hatásosabb, amikor termékeny *ontológiai homályba* burkolják mondani-valójukat, amikor finom kétértelmű-

ségekkel operálnak. A pszichoanalízis alapsajátossága, hogy keveredik benne az életrajzi narráció és az értelmezés művészete az empirikus megfigyelésen alapuló oksági magyarázatokkal. Jungnál ugyanilyen kétértelműséget hordoz az archetipusok fogalma, már ha éppen nem a kvantummechanikával akarja igazolni. (Ahogyan híres páciensével, a múlt század egyik legnagyobb fizikusával, Wolfgang Paulival közösen publikált kötetében tette.) Az ontológiai kétértelműségek gyümölcsöző voltáról szóló állítás fordítva is igaz: amikor Freud és Jung a lelki és a fizikai (Jung esetében olykor a *metafizikai*) közötti rövide zárásokkal kísérletezik, rendre csődöt mondanak, mint például Freud az 1890-es években a neurológiával, az aktuálneurózis fogalmával és a csábítási elmélet hipotézisével (lásd Szummer Csaba: *Freud nyelvjátéka. A pszichoanalízis mint hermeneutika és narráció*. Bp., Cserépfalvi – MTA Pszichológiai Intézete, 1993.), Jung pedig néhány évtizeddel később a spiritizmussal, a szinkronicitással és a kollektív tudattalan kvantummechanikai megalapozásával. A pszichoanalízis és a jungi pszichológia narratív beszédmódja ezen a téren párhuzamosságot mutat a vallás nyelvjátékával. (Lásd Szummer Csaba: Freud avagy a modernitás mítosza – a pszichoanalízis és a mitikus-vallási narráció. *Beszélő*, 2005. 12. szám, 40–61. old.)

Megrekedés a leíró fázisban

Gyimesi Júlia könyve egy értékes forráskutatás eredményeit mutatja be, témáját – a pszichoanalízis elkülönülését a spiritizmussal kapcsolatos irracionális megközelítésektől – azonban csupán félig sikerült kiaknáznia. A könyvben elburjánzanak a terjedős leíró részek, mint a Blavatsky-féle teozófia vagy a Fox nővérek bemutatásakor. A téma szempontjából az egyes életutak kirajzolódása sem elég markáns. Kapcsolódnak-e *bármilyen* módon is Freud újabb és újabb elméletei és érdeklődési területei a telepátia iránti érintőleges érdeklődéséhez? Hogyan távolodott el kezdeti spiritualista témáitól Ferenczi, és miért erősödtek fel telepátikus gondolatai élete utolsó éveiben? Befolyásolták-e két-

ségtelenül létező spiritiszta hiedelmei Jungot az elméletalkotásban?

A *Pszichoanalízis és spiritizmus* nem választja el egymástól kellő tisztasággal a természetfeletti, „okkult” tendenciákat és az új, ismeretlen fizikai törvényeket kereső, tehát racionális magyarázati kísérleteket. A distinkció hiánya zavaró. A pszichikus kutatók fejében legtöbbször keveredtek az okkult és a racionális gondolatok, ezek közül azonban a pszichoanalízisre vonatkozóan csupán a racionális hipotézisek, mégpedig a telepátia kapcsán az énhatárok átjárhatóságára vonatkozó gondolatok lehetnek érdekesekek. A többi irracionális, okkult spekuláció, a tudománytörténet szemétdombjára való, nincsen semmilyen jelentősége Freud tudománya szempontjából.

A distinkció hiányának oka egyrészt az okkultizmus eszmetörténeti előzményeinek negligálása. Másrészt közrejátszhat itt az is, hogy a szerző túlzott empátiával veszi át a pszichikus kutatók elfogulatlan attitűdjét a spiritizmussal kapcsolatban, amiből azután különös mondatok születnek. Gyimesi mindjárt az előszóban leszögezi: figyelembe véve, hogy a spiritizmus témája az érintett kutatók részéről „jelentős érzelmeket mozgósított és mozgósít, az objektivitás megtartása érdekében *semmilyen előfeltételezéssel nem fogok élni a spiritiszta jelenségek valós vagy illuzórikus voltát illetően*” (10. old. – kiemelés Sz. Cs.). Később arról értesülünk, hogy a médiumok esetében „megindult egyfajta kiválasztódás, amelynek során a legtöbb médiumról bezonyosodott, hogy csaló, *ám néhányuk hűlességét a tudomány igazolta*” (24. old. – kiemelés Sz. Cs.), illetve hogy Freud, „bár *eleinte igyekezett objektíven közeledni a spiritizmushoz, a csalásokkal és sikertelenségekkel szembesülve feladta próbálkozásait, és némi csalódottsággal tért vissza a spiritiszta jelenségeket érintő eredeti előítéleteihez*” (92. old. – kiemelés Sz. Cs.).

Gyimesi megközelítésének további kritikus vonása az eszmetörténeti rekonstrukciós kísérletek jellegzetes hibája: a *túldimenzionálás*. Túlfeszíti a spiritizmus szerepéről szóló tézisét a freudi heurisztikában, amikor kijelenti: „a pszichoanalízis korai történetében meghatározó szerepet játszott

Freud, Jung és Ferenczi spiritiszta jelenségek iránti érdeklődése” (177. old.), illetve Freudékra „a spiritizmus döntő hatást gyakorolt” (187. old.). Ezek a kijelentések a könyv konklúziói között szerepelnek, és nincsenek összhangban a korábbi fejezetekkel, amelyek szerint Freud telepátiával „kapcsolatos megfigyelései a teljes életművet tekintve elenyésző jelentőségűek” (91. old.). Az is aránytévésztésnek tűnik, hogy a „tudattalanhoz jó néhány misztikus feltevés kapcsolódott, amelyekkel csupán a pszichoanalízisnek sikerült többé-kevésbé leszámolnia” (182. old.). A tudattalanhoz, mint sok más dologhoz, természetesen társíthatók misztikus feltevések is. A tudattalan azonban a romantikus tradícióból származó fogalom, s mint ilyen, meglehetősen ismert a XIX. századi német kultúrában, miszticista-okkultista konnotációktól jóval kevésbé terhelten. Ferenczi pszichoanalízisében „az emberi psziché transzcendenciája, pontosabban a személyes psziché meghaladásának lehetősége, racionális keretek között jelent meg” (184. old.) – olvashatjuk máshol. A „transzcendencia” szónak ebben a mondatban nincsen értelme, ha pedig azt sugallja, hogy Ferenczi a spiritiszta médiumoknak tulajdonított mentális működési mód analógiájára alkotta volna meg saját technikai és fogalmi újításait a pszichoanalízisben, ezt nem ártott volna valamivel alátámasztani. Még nagyobb problémának látom, hogy ez a túldimenzionálás *verbális* jellegű. Elnagyolt kijelentéseket olvashatunk a spiritizmus állítólag „alapvető”, „meghatározó” befolyásáról a pszichoanalízisre, a kijelentéseknek azonban egyelőre hiányzik a fedezetük, a szerző nem mutatja ki a hatásokat.

A spiritizmus meghatározó jelentőségéről szóló tézisét Gyimesi kiterjeszti a pszichológia egyéb területeire is. Egyetértően idézi Corinna Treitel: „a fiziológiai pszichológia soha nem állt olyan messze az okkult tudományoktól, mint amennyire azt védelmezői szerették volna.” (48. old.) Treitel valószínűleg *történeti* kapcsolatokra utalt, nem pedig jelenbéli közelségre, Theodor Fechner természetfilozófiai munkásságát leszámítva azonban a történeti kapcsolat sem túlságosan

erős. A szövegben túlságosan gyakran találkozunk kategorikus jelzőkkel, „kétségtelen”, „elvitathatatlan”, „tagadhatatlan”, amelyeket nem mindig támasztanak alá érvek, például így: a pszichológia „egyes területein elvitathatatlan a spiritizmus alapvető befolyása” (186. old.). Az amerikai filozófia és pszichológia atyjával, William Jameszel kapcsolatban igazra van, hogy a médiumokkal szerzett tapasztalatai valóban befolyásolták James elméletalkotását, konkrétan pedig „a tudatalatti én transzcendens aspektusaival kapcsolatos nézeteit” (63. old.). Megítélésem szerint azonban James a ritka kivételek közé tartozik. Gyimesi nem tartja „kizártnak, hogy a pszichológia újabb irányzataiban is tetten érhetők egykori spiritiszta gyökerek” (187. old.), hogy ma is tovább él bennük a spiritizmus filozófiája. A transzperszonális pszichológusok írásaiban helyenként valóban olvashatók okkult hiedelmekre utaló kijelentések, azonban jószerivel *csupán ennél* az egyetlen irányzatnál. (Lásd Szummer Csaba: *Az LSD és a transzcendens élmények. Addiktológia*, 2010. 1. szám, 68–72. old.) Egyébként pedig éppen azok a finom kétértelműségek hiányoznak náluk, amelyek miatt Jung pszichológiája még elfogadható számunkra.

Végül a szöveg néhány helyen olyannyira enigmatikus, hogy Pauli verdiktje jut eszünkbe egyik fizikus kollégájának cikkéről: „*Das ist nicht nur nicht richtig, es ist nicht einmal falsch!*” (Nemcsak hogy nem helyes, de még csak nem is hamis.) A könyvben szereplő nehezen értelmezhető állítások többnyire nagyívú ontológiai és episztemológiai kinyilatkoztatások. Például: a „tiszta pszichológiai dimenzió” bevezetése „megszüntette a materiális és a spirituális ellentétét” (186. old.). Nos, nem szüntette meg, az ellentét ma is fennáll. „A pszichológiai dimenzió így vált a modern ember világának újabb szegmensévé, amely nem csupán a spirituális és az anyagi áthidalását tette lehetővé, hanem a világ és önmagunk természetére vonatkozó episztemológiai kérdések felfüggesztését is.” (uo.) A „pszichológiai dimenzió” Ágoston vallomásai óta az európai ember világának „egyik szegmense”, amely Descartes óta a

laicizált önreflexió lehetőségét is felkínálja. Azt pedig nem értem, hogy miért függesztené fel ez a „dimenzió” a világ és az ember természetére vonatkozó ismeretelméleti kérdéseket.

Bár a szerző tézisei érdekesek, és különösen Ferenczi vonatkozásában plauzibilisek, a fogalomhasználat pongyolasága és részben az okkultizmus eszmetörténeti kontextusának hiánya miatt Gyimesi nem tudja kellő meggyőző erővel argumentálni és dokumentálni őket. Másrészt a túlzott ambíció sem tesz jót a könyvnek. A szerző nem éri be azzal, hogy kimutassa Freud és több más analitikus érdeklődését a telepátia és a spiritizmus iránt – ami már önmagában is fontos és valóban elhanyagolt területe a történeti kutatásoknak –, hanem Freudék ezen affinitását helyenként meghatározó jelentőségűvé igyekszik felnöveszteni az analitikus heurisztikában és a tudománypolitikában. Kutatása azonban mindenképp figyelemre méltó, hiszen olyan területre merészkedik, amely a pszichoanalízis történeti vizsgálódásai számára még jórészt *terra incognita*. Gyimesi a pionírok közé tartozik, keservei jelentős része innen származik. Első könyve alapján izgalmas ígérete a hazai pszichológiatörténeti kutatásoknak. Az eredményesebb hatástörténeti kutatás azonban precízebb *fogalomtörténeti-heurisztikai rekonstrukciót* követel. Csupán ezt követően derülhet majd ki, hogy a spiritizmussal kapcsolatos hiedelmek valóban olyan jelentős hatást gyakoroltak-e a pszichoanalízisre, mint Gyimesi véli, néhanem a pszichológia fejlődésére, amire ugyancsak utal, vagy pedig a „spiritizmushoz” kapcsolódó spekulációk, megalapozatlan elméletek csupán a tudománytörténet furcsaságai, „kis színesei” közé tartoznak.

Tamáska Máté: A vidéki tér emlékezete

**AZ ÉPÍTÉSZETI FORMAKÉPZŐDÉSTŐL
A KULTURÁLIS ÖRÖKSÉGALKOTÁSIG:
NAGYKARÁCSONY, SUKORÓ ÉS TISZA-
FÜRED ESETTANULMÁNYÁVAL**

*Martin Opitz, Bp., 2011. 202 old.,
2000 Ft*

Tamáska Máté a vidéki tér kőbe rögzült emlékezetét bírja szóra jellegzetesen interdiszciplináris – szociológiai, építészeti és néprajzi – módszerekkel, amelyeket a terepjárás, a megfigyelés és a dokumentumelemzés során alkalmaz. A településstruktúrák változásait rögzítő térképek és a lakóházak alaprajzai valóban mesélnek a szerzőnek, aki azt vizsgálja, miként függ össze a településkép változása a benne lezajló társadalmi folyamatokkal. A kérdés mögött Hajnal István történeti szociológiájának egyik alapvető felismerése áll: „a településnek a természetes környezetre rávéssett formája a társadalmi struktúrák legszilárdabb, legtartósabb hordozója.” (10. old.)

A vizsgálódás elméleti keretét a formaképződés hajnali elmélete mellett Simmel térszociológiai tézisei (azaz a tér használata és konstrukciója közötti kölcsönhatások) adják. A társadalmisodás különböző folyamatai és térbeli megmutatkozásuk leírását a szerző a morfológiai tény durkheimi fogalmából kiindulva (település-)morfológiai elemzésnek nevezi. Bár a könyvben a struktúrákat és az épületeket szóltaltatja meg, Tamáska nem téveszti szem elől, hogy a „morfológiai tények nem önmagukat magyarázó adatok”, hiszen „a történész az, aki beszél, ő visz jelentést a tényekbe” (Carl L. Becker: *Detachment and the Writing of History*. Cornell University Press, Ithaca, 1958. 41–65. old., idézi Tamáska, 13. old.). Ennek megfelelően a szóra bírt reliktumok mellett más források is helyet kapnak: visszaemlékezések, interjúk és kérdőívekből nyert kvantitatív adatok egészítik ki a morfológiai leírásokat és a vizuális dokumentáció elemzését.

A struktúrák vizsgálatát a szerző szerint a „szociológiához közelebb álló” (10. old.) nomotetikus megközelítésmód igényli. Ugyanakkor a kutatási kérdés egy sajátos kutatói habitust is jelez, amely a formák hasonlósága mögött a tartalmak különbözőségét fedi fel, vagy éppen a kiinduló különbözőségek formai, tartalmi egyneműsödésére kíváncsi – mindkét esetben a közös kiváltó okokat, strukturális magyarázatokat keresi az egyedi megjelenési formák mögött.

E megfontolásokból kiindulva, forma és tartalom különféle viszonyainak elemzésével ad magyarázatot a szerző a két világháború közötti időszak népies modernizmusának kudarcára.

Az ONCSA-házak (azaz a vidéki gyermekes családokat támogató Országos Nép- és Családvédelmi Alap által tervezett házak) tervezői a hagyományos parasztházhoz nagyon hasonló formájú, de magasabb komfortfokozatú (mosdófülkét és hálófülkét sem nélkülöző) lakóépületet terveztek. Az új otthonokkal azonban épp azok nem tudtak mit kezdeni, akiknek szánták őket. Az építészek hiába őrizték meg a legfontosabb népi elemeket, a nyeregtetőt és az oromzatot, a reprezentatív tisztaszoba és az ugyanilyen nagy presztízsértékű utcai ablakok elhagyásával épp a paraszti társadalom belső rétegződését láttató finom megkülönböztetéseket, a jelentéstelített mindennapi térhasználatot áldozták fel a tiszta funkcionalizmus oltárán. Amikor a kulturális kontextusuktól megfosztott házakat lakóik a saját ízlésükhöz, formanyelvükhöz igazították, az alkotók háborodtak fel: „Tornyos, cifra, hazug villát akar építeni mindenki, mint az urak” (Építsünk magyará! Kodolányi János interjúja Padányi Jenővel. *Híd*, 1 [1940], 1. szám, 24–26. old., idézi: Tamáska, 25. old.). Tartalom és forma összefüggésének dinamikájára figyelve jut el a szerző ahhoz a következtetéshez, hogy a kutatások által sokáig mellőzött „kockaház-jelenség része a paraszti kultúra történetének” (9. old.) – bár tagadhatatlanul annak egyik utolsó fejezete.

A hagyományos, háromszobás parasztház és a kockaház alaprajzában több közös vonás is van; a kockaház voltaképpen egy sajátos kompromiszum eredménye. Egyfelől végérvé-

nyesen lezárta a kapitalizálódó gazdagparaszti kisüzem fejlődési útját (szocialista modernizáció, szövetkezetesítés), ugyanakkor teret engedett a kispolgári ízlés felé való tájékozódásnak, és városiasabb életmódot tett lehetővé, ugyanis „közvetlen eredetét tekintve a kockaház a városzéli munkástelepekről származik” (27. old.).

A kompromisszumos paraszti lakóház formája ugyanakkor nem minden előzmény nélküli, hiszen a parasztház urbanizálódásának története is ehhez hasonló alaprajzot és megjelenést eredményezett az utcafrontra néző szoba megkettőzésével, az L alakúra bővített hosszúházak elterjedésével, vagy a gazdagparaszti porták kétménessé válásával. A kockaház átalakuló környezete az önálló paraszti múlttól elszakadó szövetkezeti parasztság kettős (tradicionális és modernizálódó) értékrendjének térbeli lenyomata. A kétféle életforma közti átmenetet jelzi az egyre inkább csak lakófunkciókat ellátó épület udvarának lassú átalakulása: a melléképületek átmeneti jellege és szerepe, az udvar gazdasági funkcióinak visszaszorulása, majd gypepsítése. A főként a nagykarácsonyi és sukorói terepjárásokon regisztrált, az épülethez toldott, megjelenésükben és kivitelezésükben is „paraszti” nyári konyhák a hagyományos életforma emlékeit őrzik: itt működött a háztáji méretűre zsugorított parasztüzem, és ez volt a hagyományos paraszti munkák és örömök (például befőzés, disznóvágás, felhalmozás) megélésének terepe is.

Mivel a gyarapodás élménye többé nem kötődhetett közvetlenül és nagy volumenben a földhöz, az utóparaszti értékrendben ezt a szerepet a családi ház bővítése és az anyagi javak felhalmozása vette át. Ám ezen életforma átmenetiségét mi sem jelzi jobban, mint az, hogy – Márkus István szavaival – „a szocialista utóparasztosodás célja nem a visszaparasztosodás, hanem a következő generáció mobilitásának anyagi biztosítása volt” (idézi Tamáska, 29. old.).

A vidéki építészeti tradíció megszűnését és a paraszti, utóparaszti társadalom felbomlását a szerző a késő kádári emeletes házak és modern lakóházak megjelenésével dokumentálja. Ez nemcsak az egyéni ízlések

sokféleségét kiszolgáló posztmodern divathullámok terjedésével járt együtt, mely a tájjellegű építészeti dialektusokat a típusházak mindenütt elterjedt egyformaságával cserélte fel, hanem a vidéki életforma radikális átalakulásához is elvezetett. „Míg a huszadik században a vidék vándorolt a városokba, kialakítva ezzel a sajátos hangulatú, falusias városrészeket, addig a XXI. században a városi létforma hódítja meg a vidéket, magával hozva a nagyvárosi lét minden kellékét.” (Bajmóczy Péter: A „vidéki” szuburbanizáció Magyarországon, Pécs példáján. *Tér és Társadalom*, XVI (2000), 2–3. szám, 323–331. old., idézi Tamáska, 31. old.)

A három kutatási terep, Nagykarácsony, Sukoró és Tiszafüred kiválasztása korántsem esetleges. Egyrészt három történeti településformát képviselnek – az uradalmi pusztát, a jobbágyfalut és a mezővárost –, másrészt mindhárom településtípusnak megvan a maga jellegadó, a vidék történeti társadalmát képviselő társadalmi csoportja: az uradalmi cselédség, a zsellérek és törpebirtokosok, illetve a parasztpolgárság és a kisnemesek.

A települések térbe írt története mindhárom esetben a török időkig vezethető vissza. A morfológiai rekonstrukciókból megtudhatjuk például, miként alakította át a kapitalizálódó nagybirtok Karácsonyszállás (később Nagykarácsony-pusztá) szerkezetét, mi indokolta a XIX. század folyamán a széttagolt település községesítését, és miért volt kénytelen a szocialista üzemszervezet a deklarált célokkal (szocialista modernizáció, új faluközpont a „bűnös” uradalmi, „papi” múlttal szemben) ellentétben ráépülni a készen kapott uradalmi gazdasági és morfológiai struktúrákra. (Érdekes adalék, hogy a településrétegek közül a második világháború utáni telepes falu él a leghalványabban a helyiek emlékezetében.)

A sukorói ófalu műemlékjellegének kialakulásában meghatározó a XX. század második feléig, az autópálya-építésig tartó relatív elzártság. Abban, hogy a falu jobbágysai nem tudtak a felfutó kapitalizálódásából meggazdagodni, nemcsak a táj természeti adottságainak, a mindvégig alacsony szinten stagnáló, kis volu-

menű cserekereskedelemnek, hanem a komáromi jezsuiták, majd a székesfehérvári káptalan vezette nagybirtokrendszer nyomasztó dominanciájának is döntő szerepe volt. A folyamatos telekaprózódás és a viszonylagos elmaradottság konzerválta a szegényparaszti mikrotársadalmat. A település XX. század végi gyors feljutását és mai önképét alapvetően meghatározta, hogy az első műemlékvédelem alá vont ház egy kicsiny zsellérház volt a Szilvás soron. A faluban egymás mellett él az archaikus és a modern: a szőlőhegyeket elborító hétvégi házak megjelenésével párhuzamosan a helyiek a régebbi, belső falumagtól mind távolabb vásároltak telket, a falu szétterült. A legrégebbi zsellérházakba jómódú városiak költöztek, míg a helybeliek a külterületen építik fel az utóparasztosodás egy-egy állomását reprezentáló családi házaikat, a szőlőhegyekre pedig felkúszott a posztmodern építészeti formavilága.

Tiszafüred az idők során mind jobban ki tudta használni a növekvő volumenű kereskedelem nyújtotta előnyöket. A lassan urbanizálódó város köré egy tőle jellegében és társadalmi profiljában eltérő óriásfalut telepedett. A belső rész kétbeltelkes rendjének lassú felbomlásával a földtulajdon és a telekméret szerint erősen differenciált paraszti társadalom jött létre az óriásfaluban, míg a belső mag sűrűbbé és egyre városiasabbá vált. Az urbanizált városkép kialakulásában döntő szerep jutott a múlt század fordulóján beköltöző zsidó kereskedőknek: szatócsboltjaik, üzleteik sajátos arculatot kölcsönöztek a Fő utcának. A település belső magját meghatározó gazdagparaszti, illetve parasztpolgári hosszúházak és L alakúra vagy kétménessé bővített változataik nemcsak a kisipari tevékenységnek, hanem a jellegadó kiskereskedelemnek is kedveztek, és ma is fontosak a település életében – jöllehet, bennük nem a kisiparosok portékái, hanem világcégek divatos termékei kapnak helyet.

Bár a könyv gerincét a három település morfológiai-társadalomtörténeti rekonstrukciója adja, melyből kiolvasható a történeti vidéki építészet és társadalom lassú átalakulása (eltűnése?), a szerző nem áll meg a pusztá leírásnál. Az egymástól térben

és időben is távoli településstruktúrák összehasonlító elemzéséből egyrészt kronológiai, társadalommorfológiai fejlődési ívet konstruál, másrészt felvázol egy komplex „örökségalkotási” modellt a társadalmi változások és térbeli-anyagi lenyomataik oda-viszarahatásaira támaszkodva.

Az építészeti és településszerkezeti formaképződés egyszerre történeti és közösségi folyamat: a változás akkor is kapcsolódik az elődök örökségéhez, ha kifejezetten a tagadása kíván lenni. A formák képződésének vizsgálata éppen ezért nem korlátozódik a történeti örökség vizsgálatára. A közelmúltat jellemző kockaházak beemelése az elemzésbe és a szemünk előtt zajló változások értelmezése lehetővé teszi, hogy a szerző a formaképződés spontán, jórészt tudattalan folyamatait „a történeti folytonosságot tudatosan megkonstruáló örökségalkotási mechanizmusokkal” (15. old.) együtt értelmezze, s így ellensúlyozza a hajnali modellt „túlzott történetiségét” (uo.).

A *spontán formaképződés* a tradicionális társadalmakban elég lassú ahhoz, hogy az építkezők a meglévőt átalakítva, folytonosan újraalkotva kapcsolódjanak az előző generációk hagyatékához. A tradicionális társadalmakban arra emlékeznek, és azt őrzik meg a hagyományozott tudásból és formakincséből, ami a jelenben értelmes és hasznos. A puszta megőrzés (csakúgy, mint az emlékezés) azokban a társadalmakban válik feladattá, ahol a tradíció vesztit erejéből, már nem igazít el a mindennapokban.

Bár a hagyomány tovább élését alapvetően a modernitásban is az érthetőség, a mindennapokba beépíthetőség, a használhatóság határozza meg, döntő különbséget jelent, hogy az örökös addig ragaszkodik a régi, bevált sémákhoz, míg a fejlődés üteme lassú, és a készen kapott örökség kielégíti az igényeit, azaz alkalmazkodni képes a változásokhoz. A modernitás, pontosabban annak „sebességváltozása” (16. old.), láthatóvá teszi az idő múlását: a felgyorsult formaképződés különféle formavilágok, divatok egész tárházát teszi egyidejűvé, és ezzel teret ad az emlékezés és a megőrzés igényével fellépő reflexióknak. Megkezdődik a funkciójukat vesztett és ezért a *spontán örökségalkotás* keretei

között pusztulásra ítélt reliktumok gyűjtése, intézményesített megóvása. A *megőrző örökségalkotásban* sajátos szelekciós elv érvényesül, amely az egymással versengő múltképzetek és a különféle korszakokat reprezentáló reliktumok között valamilyen ízlésbeli vagy ideológiai preferencia szerint válogat. A korai modernitáshoz kötődő reprezentációs és legitimációs igényeket kielégítő örökségalkotási módokat ugyanakkor egyre univerzálisztikusabb megközelítések váltják fel: a megőrzendő emlékek köre folytonosan tágul, társadalmi és kulturális eredetét tekintve egyre sokszínűbb. A kezdetben csak a nemzeti nagyságot dokumentáló reprezentatív épületek mellett helyet kapnak más, egykor elnyomott csoportok életmódját megjelenítő képződmények is.

A megőrző örökségalkotás alapvetően XX. századi jelenség: legfontosabb elve a hitelesség, így az egyszer műemlékvédelem alá vett épületek tetszőlegesen többé nem alakíthatók, ami erősen korlátozza funkciójukat és jelentésüket. A védett területek (tájház, műemlékvédelem alatt álló épület/terület) kijelölésével az intézményesített megőrzés az emlékezés aktusát lokalizálja, helyekhez köti. A modernizáció sebességváltozásával a formaképződés felgyorsul, simmeli nyelven szólva a tartalom és a forma egyre inkább önállósul. Így maradhatott fenn – eredeti társadalmi közegéről leválva – az intézményesített megóvás keretei között a parasztház. A műemlékvédelem alatt álló épületekben azonban „nem az élet minden részletét szabályozó [...] hagyomány él tovább” (hiszen nincs olyan társadalmi csoport, amely továbbvinné), „hanem annak az emléke” (20. old.). A tudatos emlékezés teremtette „hagyaték-örökség” (uo.) éppen ezért inkább tárgyi emlékeket halmoz fel, de nem feltétlenül tud hozzájuk új jelentéseket társítani, azaz nem annyira használja, hanem csak megőrzi őket.

A kulturális örökségalkotás harmadik formája éppen ezen a téren kerekedik felül: a *nosztalgikus örökségalkotás* folyamatában a kulturális örökség bizonyos elemei új értelmet, új funkciót nyernek, még ha ez „csak” tudatos tradícióválasztást, nem pedig a teljes tradíció folytatását jelenti is.

Jó példa erre a lakótelepi lakásokba vándorló szöttesek, nagydedények és más, eredeti funkciójukat elvesztő használati tárgyak megőrzése vagy a népies stílusú modern lakóház (folklorizmus).

A nosztalgikus örökségalkotás kiszemezgeti a megőrzésre érdemes elemeket a múltból, összegyűrja és a jelenbeli használathoz, gyakorlathoz igazítja őket, ami egyfelől tudatos értékválasztást és szelekciót jelent, másfelől a szigorú értelemben vett történeti hitelesség feladását a felhasználás és jelentésadás terepén. Már meglévő struktúrákba eklektikusnak illesztik be a tradíció újra felfedezett és összekeveredett elemeit (például építési tudást, ornamentikát).

Tamáská Máté tereptapasztalatai alapján konstruálja meg az örökségalkotás dinamikáját és különböző típusait leíró modelljét, s a modellek mögött kirajzolódnak azok a kortárs társadalmi folyamatok, amelyek magyarázatot adnak a különböző örökségalkotási fajták helyhez kötődésére és a helyi lakosság (szociodemográfiai és szociokulturális jellemzőitől csak részben független) *örökségi mentalitására*.

Nagykarácsony alacsony iskolai végzettségű lakosságára a *konzervatív örökségi mentalitás* jellemző; a település még alig indult el az intézményesített örökségalkotás útján. A településképváltozásai a spontán örökségalkotás keretei között értelmezhetők: az egykori hosszúházak és az újabb kockaházak alkalmazkodnak a modernitás kihívásaihoz, folyamatosan bővülnek, funkcióik átalakulnak (a gazdaságit egyre inkább felváltja a lakófunkció). A konzervatív örökségi mentalitás, mutat rá a szerző, erősen összefügg a paraszti, utóparaszti kultúra azon vonásával, hogy aki „tehetséges” (134. old.), az gyarapodik, azaz bővíti örökölt vagyonát. A település képe kevert: utóparaszti kockaházak és szuburbán kertes sajátos kontrasztja jellemzi. A lakóházaknak és az egykori uradalom épületeinek a változatlan formájú megőrzését a napi gyakorlat nem támogatja, ugyanakkor mind az átépítéseknel, mind az ízlésben inkább lassú változások figyelhetők meg, ami a házdivatok generációs meghatározottságában is tetten érhető.

Sukorón a modernizáció első hullámából kimaradt szegényparaszti népesség lakóházai konzerválódtak, később műemléki védelem alá kerültek, de felépültek a legújabb társadalmi igényeket kielégítő, panorámás nyaralók és családi házak is. Az első, védelem alá vett szegényes zsellérház „meghatározta Sukoró múltképeinek további alakulását” (122. old.), ehhez azonban önmagában nem lett volna elég az intézményesített megőrzés. A faluban a nosztalgikus örökségalkotás kevésbé intézményesített formája is hódít: a városból kiköltöző nyaralótulajdonosok kötődése a múlthoz új értelemmel és új funkcióval ruházta fel a szegényes parasztházakat. Az újonnan épült házakon, nyaralókon is általánossá vált a nádtető (sőt a finom megkülönböztetések egyik vetülete), a fehérre vakolt házakat sokszor díszítik népies vagy annak vélt díszítőelemek: a nyaralók által kedvelt sukorói szőlőhegyen éppúgy megtalálható az Őrségre jellemző „kódisállás”, mint a helyi tornác.

Az efféle finom megkülönböztetéseknek teret adó építkezés is mutatja, hogy a nosztalgikus örökségalkotás fő társadalmi bázisa a jómódú középosztály. A múlt értelmezése egyéni orientációk és ízléspreferenciák alapján történik. Mindezt jól jelzi az is, hogy a paraszti múlt divatossá tétele nem a helyiekhez, hanem a faluhoz, annak múltjához és normáihoz nem kötődő kívülállókhoz kötődik. A szelektív újraalkotás szempontjai között nemcsak a múlt utáni nosztalgia szerepel; a folyamatban a késő modern élményhajlás (kényelem, nyaralás, panoráma) életmód éppúgy megjelenik, mint kulturális és építészeti vetülete, a történeti kontextusukból kiemelt tartalmak eklektikus egymásmellettsége (*posztmodern örökségi mentalitás*).

Tiszafüreden a paraszti múlt nyomainak megőrzését nem követte ilyen ízlésbeli átalakulás, ott az egymással versengő örökségképek és múltképek érvényesítenek különböző szelekciós mechanizmusokat. A *modern örökségi mentalitás* térbeli lenyomata a házdivatoknak megfelelően gyorsan változó, kevert településkép. A tulajdonosok, ha tehetik, a korszerűtlent lebontják, és újat emelnek. A tiszafürediek szemében a parasztházak

presztízse csekély, a városban inkább egyfajta urbánus orientáció és múltkép érvényesül. Ennek megfelelően a múlt emlékei közül a bevásárló utcaként átértelmezett és új funkciót nyert Fő utca épületei tartoznak a település élő kulturális örökségéhez.

Tamáská Máté könyve szellemes és jól sikerült próbálkozás a szociológia szociográfiai hagyományainak felélesztésére: sokat merít annak hagyományából, de módszerei repertoárját kibővíti (morfológiai elemzés, interjú, kérdőív). A lokális jelenségek leírása mellett a mintázatok újraértelmezésével elméleti modellt épít. Imponáló magabiztossággal jár-kezel a tárgyi emlékek és morfológiai tények sűrűjében. A rekonstrukció során feltárt formaképződési rétegek leírását a közelmúlt és napjaink társadalmi folyamatainak fényében újraértelmezi, és az eddigi munkákat fontos megjegyzésekkel egészíti ki, főleg a szocialista modernizáció vidéki hatásainak terén.

A könyv elején olvasható elméleti alapvetéseket talán érdemes lett volna bővebben kifejteni, a kidolgozott fogalmi keretet az esettanulmányokba jobban beledolgozni, illetve a szociológiai alapfogalmakat tisztázni. Így kiderült volna, hogy mit ért pontosan a szerző a „tér társadalmi jelentésűzetén” (11. old.) vagy a „műemlékvédelem társadalmasodásán” (7. old.). Az építészeti alapfogalmak tisztázása a morfológiai elemzések értelmezését is megkönnyítette volna, bár erre a célra a bő és jó minőségű képmelléklet, valamint a folyamatos szövegbeli utalások és jelölések a margón kiválóan megfeleltek.

A szövegben viszonylag sok az elgépelés, amelyeket egy olvasószerkesztői átolvasással orvosolni lehetett volna, a szerző stílusa azonban könnyen érthető, gördülékeny – a településtörténeti rekonstrukciókat olvasni pedig határozottan izgalmas.

A (kenő)penz nem boldogít? Szerk. Szántó Zoltán, Tóth István János, Varga Szabolcs

GAZDASÁGSZOCIOLÓGIAI
ÉS POLITIKAI GAZDASÁGTANI
ELEMZÉSEK A MAGYARORSZÁGI
KORRUPCIÓRÓL

Budapesti Corvinus Egyetem Szociológiai és Társadalompolitikai Intézetének Korruptiókutató-központja, Bp., 2012. 271 old., á.n.

Nevezzük nemkönyvnek az ISBN számmal jelölt (tehát hivatalosan könyvnek minősülő) és könyv terjedelmű (legalább 200 oldalas) termékeket, amelyek azonban nem egy alkotási folyamat végső termékei, hanem egy esetleges határidőhöz, eseményhez, alkalomhoz kapcsolódóan születnek meg. A nemkönyvek ismérve, hogy megjelenésük egy határidőhöz van kötve, amelyet minden áron be kell tartani, s ez a „mindenár” felülírja a válogatás szerkesztői szempontját, a gondolati koherencia (nem beszélve gondolatmenetről, ívről) igényét, a kiérlelttség követelményét, a szöveg gondozottságának elvárhatóságát. A társadalomtudományi tudástermelés során többféle nemkönyv ismeretes: ilyenek a konferenciakötetek, a kerek évfordulóra kiizzadt köszöntő könyvek és mostanában egyre gyakrabban a projektönyvek. A projektönyvek elszaporodását a projektfinanszírozás növekvő elterjedése – ha nem hegemóniája – kényszeríti ki, mivel a projektönyv disszeminációs termék, s mint ilyen a projekt szerves része.

A kutatások projektalapú finanszírozásával úgy vagyok, mint Churchill a demokráciával: nem jó, de nincs nála jobb megoldás. A projektfinanszírozott kutatás sok baja közül az egyik (messze nem a legnagyobb) a fent emlegetett disz-

mi-nációs kényszer terméke, a projekt-könyv. Ez azt jelenti, hogy ahány projekt, annyi disszeminációs terv, s ahány disszeminációs terv (ami már a projekt elnyerésének is feltétele, s mint rutinos EU-s pályázó és értékelő mondhatom, hogy nehéz a tervet jól megírni, nemkülönbön pontozni), annyi disszeminációs végtermék, vagyis projekt-könyv. Mivel azonban a projekt lezárásának (és a maradék pénz megszerzésének) a disszemináció sikeres befejezése is feltétele, ezért a projektkönyvnek hipp-hopp meg kell jelennie. Következésképpen felüti fejét a nemkönyv készítésének valamennyi bűne: létrehozásakor nem lehet igazán cél a színvonal maximalizálására törekedni, hiszen erre egyfelől idő sincs, másfelől a kötet szerkezetét a kutatási terv szerkezete határozza meg. Következésképpen a projektkönyv a disszeminációs kény-szer miatt torznak születik. Ez azt jelenti, hogy a szövegek „alulírtak”, erős a „mindent bele” hatás (amelynek eredményeképpen végiggondolatlan és túlerett (vagyis másodközölt előzmények), átfedő tartalmú és oda nem tartozó tanulmányok (kakuktktojások) egyaránt összesöpörtetnek a kötetben.

Ez a kötet is projektkönyv, amelyben a fenti bajok mindegyike megtalálható. Így például érvényesül a „mindent bele hatás” (megjelent művek átfedő tartalommal, átfedő gondolatmenetekkel, eredeti művek, korábbi kutatás „újrafuttatva”, mi több, a végére jutott egy önálló kiadvány is – Varga Szabolcs: *Hogyan előzzük meg a korrupciót? Hasznos tanácsok és információk magyar üzletemberek számára* – „újratöltve”), a hullámozó színvonal (nevetségesen gyenge empirikus ujjgyakorlat és magas színvonalú elméleti eszmefuttatás, finomművű esettanulmány és használati útmutató megjavulni kész korrupctak számára) s a szövegek erősen vegyes nyelvi szintje (lásd alább).

Lássuk tehát a műveket! Mivel ezek műfajilag két csoportba sorolhatók: elméleti etűdök (rövidek és izgalmasak), illetve kvantitatív elemzések és kvalitatív esettanulmányok (csacs-kaságok és zsenialitások kevercse), ezért én is két nekifutásban foglalkozom velük.

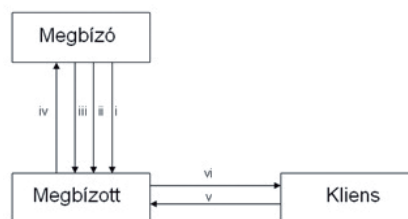
Az elméleti művek (az első rész két fejezete és a harmadik rész bevezető tanulmánya) közül kettő már korábban megjelent, a harmadik pedig a korrupció fogalmának megvilágítására szolgáló szösszenet.

Az első tanulmány (Szántó Zoltán: *Kontraszelekció és erkölcsi kockázat a politikában*) hasznos összefoglalása annak, hogy a közgazdaságtan egyes modelljei mennyiben használhatók a politikai elemzésben. A gond csak az, hogy a mű utolsó lábjegyzete (amiért a szerzőnek kijár a fair play díj) mintegy zárójelbe teszi magát a tanulmányt. Mindaz a tudás, amire addig szert tettünk, természetesen nem évül el, de megkérdőjeleztetik érvényessége, és bepillantást kapunk azokba a gyanúba, amelyek egy nem közgazdász elkötelezettségű olvasó fejében eddigre megfogantak: Mi van, ha az erkölcsi kockázat csökkentésére szolgáló jelzéseket és szűrést a politika csúnya eladói és legalább olyan csúnya vevői nem csupán „kitanulják” és saját céljaikra kezdik használni, de még tökéletesítik is, és általánosan elfogadottá teszik? Vajon tényleg olyan hatékonyak a gazdaság jelzési és szűrési mechanizmusai, hogy példát mutathatnak a politika számára? Tényleg empirikusan vizsgálhatóvá operacionalizálható a diszkrecionális hatalom és a vakmerőség, a járadékquadászat lehetősége és a politikai versengés, illetve a korrupció súlyossága időbeli változásának a mértéke? Vajon az *Összegzés helyett* íródott fejezetben szereplő érvek, a közgazdasági modellek rovására talált pszichológiai, szociológiai tapasztalatok nem vonják-e kétségbe az addig elmondottak relevanciáját?

A második tanulmányban (Szántó Zoltán, Tóth István János és Varga Szabolcs: *A korrupció fogalma és ideáltípusai*) bemutatott korrupciós ideáltípusokat nem értem. Pedig szeretek ideáltípusokkal dolgozni, mert nagyon hasznosak a gondolatok kifejtése során. És szeretem a jó ábrákat, mert segítségükkel sokszor a csak nehézkesen kifejezhető gondolatokat is jól meg lehet világítani. A kiinduló ábrát (1. ábra) felfogtam, ám a négy ideáltípussal rengeteg bajom volt. Kezdjük azzal, hogy a korrupciós kapcsolat gráfjai mindegyik eset-

ben a kiinduló ábra gráfjaihoz vannak rendelve, márpedig ezek nem élhetnek békésen egymás mellett (például a csaló és az ő lojalitása, vö. 5. ábra).

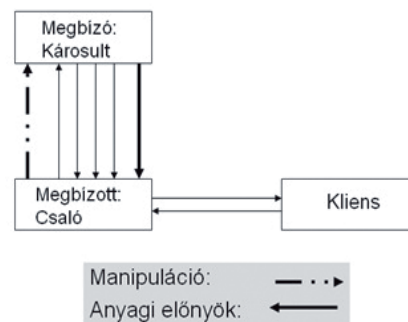
Íme az 1. ábra és magyarázata:

A modellben a megbízó (pl. egy önkormányzat) felruhazza valamilyen hatalommal a megbízottat (pl. egy hivatalnokot, aki építési engedélyeket ad ki). Ennek során a megbízó (i) meghatározott feladat elvégzését delegálja a megbízottra, (ii) meghatározza a feladat elvégzésének formális szabályait, valamint (iii) a feladat elvégzéséért javadalmazásban részesíti a megbízottat, aki cserébe (iv) lojális a megbízóhoz, azaz a szabályoknak megfelelően végzi a feladatát. A megbízott várhatóan (v) a meghatározott keretek között szolgálja ki a kliens igényeit, például (v) egy építési engedély megszerzésére irányuló kérelmet. (30. old.)

Továbbá az 5. ábra:

Csalás (33. old.)

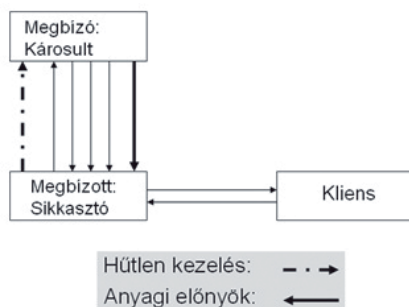

Aztán: a 2. és 3. ábra két korrupciós tranzakciót foglal magába, viszont a 4. és 5. ábránál nem tudni, a megbízott az anyagi előnyért mit is ad cserébe. Biztosan nem manipulációt és hűtlen kezelést. Itt tehát az irányított gráfok természete más, mint az előző két esetben. Továbbá a 2. és 3. ábra esetében nyilvánvaló,

hogy a két ideáltípus abban különbözik, hogy ki kezdeményezte a tranzakciót, ám éppen a különbség nem olvasható ki az ábrákból, hacsak nem fentről lefelé „olvassuk” a tranzakciókat, de ezt a szöveg (illetve a szaggatott vonal pontozottra cserélése) nem teszi egyértelművé. A 4. ábráról nem olvasható le, hogy akkor ez most két eset egyben tárgyalva, vagy egy eset kétféleképpen megnevezve (szerintem az utóbbi a jó megoldás, csak az 5. ábrát felvezető szövegből hiányzik „a másik” utalás), de szembeötlő, hogy a két ideáltípus közötti különbség is elmosódottabb: mindkét esetben a megbízott a hunyó, csak talán más technikával lop. Ennyi tényleg elég volna két ideáltípus definiálásához?

Íme a 4. ábra

Hűtlen kezelés (33. old.)

A korrupcióellenes harc mai állásáról szóló tanulmány (Szántó Zoltán és Tóth István János: *Korrupcióellenes kormányzati lépések és közpolitikai reformok néhány tapasztalata*) okos és szórakoztató, de a cím elejére elkelt volna egy „A”, és fogalmam nincs, miért találó és szellemes az árulási hajlandóságot „láthatatlan lábna” nevezni (247. old.).

Áttérve az empirikus elemzésekre, fontos feltenni a kérdést, hogy mire is törekednek a szerzők: a korrupció elterjedtségének mérésére, terjedelmének becslésére, vagy a korrupció típusainak leírására, működésének megismerésére, különféle modelljeinek azonosítására. Erre a különbségtételre azért van szükség, mert eltérő kérdések megfogalmazását feltételezik. (Az alapvető két kérdés-elegy: Mennyire elterjedt a korrupció? Korrupció-e a mai magyar társada-

lom? Illetve: Milyen helyzetekben a korrupció milyen fajtái működnek, s hogyan?) A gond az, hogy a szerzők mindkét kérdésre választ akarnak adni, ami nem mindig sikerül.

Az empirikus rész mélypontja a „korrupciógyanús esetek” médiabeli megjelenésének elemzése (Szántó Zoltán, Tóth István János, Varga Szabolcs és Cserepes Tünde: *Korrupciógyanús esetek médiareprezentációja Magyarországon [2001–2009]*). Másutt, más kontextusban (az informális gazdaság nagyságának mérése kapcsán) már érveltem az ellen, hogy a kutató önmagát s az olvasót becsapva a médiaelemzéssel helyettesítse a szakszerű mérés kísérletét (Sik Endre: Measuring the Unregistered Economy. In: *Post-Communist Transformation. EURO-SOCIAL Report* [Vienna], 1995. No. 52; Traktátus az informális gazdaság és a feketemunka terjedelmének megismerhetetlenségéről általában és a poszt szocialista átalakulás során különösen. In: *Rejtőzködő jelen. Tanulmányok Ferge Zsuzsának*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Bp., 1996. 244–293. old.). Más művekben pedig összerendeztem a korrupció elterjedtségének mérésére tett, eleve kudarcra ítélt mérési kísérleteket (Sik Endre: A korrupció nagysága. In: *Korrupció Magyarországon*, szerk.: Csefkó Ferenc és Horváth Csaba. Friedrich Ebert Stiftung, Pécs, 2001. 233–252. old; Mindennapi korrupcióink. *Szociológiai Figyelő* VI [2002], 1–2 szám, 131–145. old.). Érveltem a mellett, hogy jó megoldás nincs, de nem mindegy, hogy a rossz (mint a korrupció elterjedtségének a lakosság tapasztalatai alapján történő becslése) vagy a rosszabb (a korrupció percepció alapján történő becslés) megoldást választjuk, illetve lemondva a korrupció terjedelmének megismeréséről, milyen körben, milyen kvalitatív technikát használva próbálunk legalább a korrupció működésének megértéséhez közelebb jutni.

Ezen rossz, rosszabb és legrosszabb mérési megoldások közé a média-reprezentáción keresztüli kutatás be sem fér, mert az ilyen mérési kísérlet nem csupán komolytalan, de – mi-vel az olvasót félrevezeti azzal, hogy komolyan veendő mérésnek

tüntet fel magát – kifejezetten káros. Az itt olvasható elemzés a fenti bűn elkövetésének állatorvosi lova. Hogy ezzel a szerzők is tisztában vannak, az süt a bevezető bekezdésből:

„Bár a korrupciót igen nehéz közvetlenül mérni, a sajtóban megjelenő korrupciógyanús esetekről szóló hírek vizsgálatával közelebb kerülhetünk a probléma megértéséhez. Ugyanakkor nem feledkezhetünk el arról, hogy ezekben az esetekben igen magas a látencia: vagyis egyfelől a sajtóban megjelent korrupciós tudósításokat csak a jéghegy csúcsának tekinthetjük, másfelől nyilvánvalóan a korrupciógyanús esetek sajtómegjelenése nem teljesen megbízható adatforrás. Ez utóbbi problémát enyhíthetjük azonban, ha a sajtóelemzés során a több helyen és többször bemutatott esetek vizsgálatára szorítkozzunk. [...] Jelen tanulmányban internetes újságok rendelkezésre álló archívumainak kiaknázásával, a médiában napvilágot látott korrupciógyanús esetek összegyűjtésével, a tranzakciós helyzetek felmérésére és elemzésére teszünk kísérletet. Ezzel a módszerrel – bár a korrupció abszolút nagyságát nem határozhatjuk meg –, de mértékére és tendenciájára vonatkozóan akár óvatos becsléseket is tehetünk.” (39. old.)

Ha eltekintünk attól, hogy a korrupciót nem, csak annak valamilyen tulajdonságát tudjuk mérni, ha megbocsátjuk azt az (ön)áltatást, hogy ezzel valamilyen probléma megértéséhez lehetne közelebb kerülni, ha elnézzük (ne tegyük!) azt az abszurd ötletet (aminek az ellentéte sem igaz), hogy a mérés megbízhatóságát segíti a kumulált híradásokra való összpontosítás, akkor sem fogadható el, hogy komoly mérésnek tekintsük a jéghegy csúcsával való bibelődést, még- lve, hogy az „kiindulópontként szolgálhat a tényleges megoszlás későbbi pontosításához” (40. old.). Az elemzés így csak a korrupció elterjedtségét megismerni törekvő, de arra alkalmatlan eszközt választó kutató rossz lelkiismeret okozta kognitív diszsonanciája csökkentésére tett

gyenge kísérletként értelmezhető. Ugyanez még kínosabban (tán az sem véletlen, hogy ezekben a bekezdésekben olvashatók a kötet talán legcsúnyább és legértelmetlenebb mondatai):

„Tudjuk, hogy a napvilágra került esetek megoszlását két tényező befolyásolja: a korrupciós eseteket nyilvánosságra hozó sajtótermékeknek a ténylegesen előforduló ügyek szelekciójának során érvényesített szempontjai, valamint a korrupció egyes típusainak tényleges megoszlása, vagyis ahogy a korrupciós jelenségek adott országban – esetünkben Magyarországon – előfordulnak. A két tényezőt jelenleg (sic!) nem tudjuk szétválasztani. Ezért a médiaelemzés során kapott adatokból csak közvetve, ezeket a korlátokat szem előtt tartva (sic!) következtethetünk a korrupció tényleges megoszlására. Bizonyos korrupciós helyzetek kiugróan magas aránya azonban azt mutathatja, hogy ezek a típusok valószínűleg gyakran fordulhatnak elő (sic!).” (uo.)

A tanulmány kritikájával nem fárasztanám az olvasót, haszontalan időszakos elemi statisztikai következnék sorra, láthatóan a kutatók sem éreztek kedvet ahhoz, hogy komolyabban elemezzék a nem létező információt. De ha mégis, abban sincs köszönet. Így a szösszenet utolsó ábrájának elemzése során leltem a kötet legszépségesebb képtelenségére: 2001 és 2009 között a „többszereplős, láncba szerveződő korrupciós esetek aránya” átlagosan „több mint felére nőtt (54. old.). Az igazsághoz tartozik, hogy ugyanez az ábra alig öt oldallal később újra felbukkan, s ekkor már a szöveg is korrekt („kétszeresére nőtt”, 59. old.).

Sokkal tisztább a helyzet a korrupció típusainak leírására törekvő tanulmányokkal. Szántó Zoltán, Tóth István János és Varga Szabolcs *A korrupció társadalmi és intézményi szerkezete* c. tanulmánya is már korábban megjelent munka (továbbá egy angol változat is elkészült közben, amire nem csupán ennek említéséből, hanem a rövidítésekből is következtethetünk, amelyek az angolosítási

maradványai). A már említett ideáltípusokat alkalmazzák a szerzők, s ezek mellett szerepel egy, az empirikus esetek elrendezésére alkalmas tipológia is. Az ideáltípusok definíció szerint nem fellelhetők az empirikus valóságban. Itt is elkerülhetetlenül bekövetkezik, hogy az ideáltípusok alkalmazásánál minden ábrán újabb és újabb irányított gráfok bukkannak fel, amelyek értelmetlenné teszik az eredeti modellnek azokat a részleteit, amelyekhez nem kapcsolódnak. A tipológia amúgy sem működik, mivel a személyes és az intézményes dimenziók állandóan egymásba folynak. A vicces az, hogy ezt a szerzők is nyilván tudják, hiszen a tipológia bemutatását követő oldalon összefoglalt négy típusból hármát is a „személyes és intézményes beágyazottság” (59. old.) jellemez. S hogy kerek legyen a történet: az első típusra a szerzők szerint a személyes beágyazottság jellemző, ám hamar – a 60. oldalon kezdődő esettanulmányból – kiderül, hogy nagyon is könnyen intézményesül. Az esettanulmányok a korrupció elterjedtségének mérésére természetesen nem alkalmasak, de annál jobban használhatók a korrupció sokféleségének demonstrálására, működésének megértésére).

A járadékvadászat és a korrupció összefüggését elemző írás (Szántó Zoltán, Tóth István János, Varga Szabolcs, Cserepes Tünde: *Gazdasági érdekcsoportok, szabályozási kudarcok, járadékvadászat és korrupció*) is esettanulmányokon alapul, s a bennük összegyűjtött tapasztalatok elegáns alkalmazásával teljes mértékben meggyőzi az olvasót a kiinduló elméleti fejtegetések igazáról. Azt ugyan nem hiszem, hogy „a korrupciós tranzakciókat mindig valamilyen szabályozási kudarc előzi meg (93. old.), az viszont helytálló megállapítás, hogy minden szabályozási kudarc a korrupció melegágya, s az igazán nagyban folytatott járadékvadászat lényege, hogy a szabályozót épp erre ösztönzi, kényszeríti (lásd a *state capture* és a *rapacious state* fogalmát).

A következő két esettanulmányról (Tóth István János, Cserepes Tünde, Kotek Péter, Vereckei András: *Kormányzati kudarcok, járadékvadászat és korrupciós kockázatok a*

magyar villamosenergia-szektorban és Tóth István János, Bakonyi Eszter, Hajdu Miklós, Mohay Linda: *A szélerőművek engedélyeztetésének magyar labirintusa*) csak annyit, hogy a kötet gyöngyszemei, elolvasásukkal minden irányított gráf és média-reprezentációs ábra nélkül is lehetővé válik, hogy az olvasó betekintést nyerjen a korrupció működésébe. Ezek a munkák elérik a korrupció kutathatóságának maximumát – aminél tovább csak akkor lehet menni, ha nagyon sok pénzért nagyon innovatív módon kutathatunk –, azaz megértetik a korrupció működését. Erre pedig nincs a jó esettanulmánynál jobb módszer. Ezt egy ízben, amikor a korrupciós kultúra létezésének bizonyítása érdekében húsz kis esettanulmányt mutattam be, úgy fogalmaztam meg, hogy egyáltalán nem baj, ha a kutató, felismerve, hogy másra nincs módja, alázatosan elfogadja, hogy a lehető legjobb megoldás

„a mellbevágó illusztráció” általi meggyőzés. [...] történetekkel azt [...] igazolni, hogy milyen kifinomodott etikett, szerepkelléktár áll a mai korrupciós játékokban résztvevők rendelkezésére. Márpedig ha ez igaz, akkor ez arra utal, hogy régóta és sokak által fejlesztett kulturális termékkel állunk szemben, amit mindenki (de legalábbis a többség) elsajátít”. (Sik: *Minden napi korrupcióink*, i. h. 131. old.).

S végül a projekt-könyv elkerülhetetlen „alulírtságáról”. A kötetbe felvett tanulmányok szövege nem lehet jobb, mint amilyen egy félkész, a sok szerző által sokszorosan újraírt, de nem nagy gondossággal szerkesztett projekt-könyv lehet. Alljon itt egy búcsúpanasz a kötet címével kapcsolatban. Szeretem a „hangzó” címet, de aki ilyenre szánja el magát, gondosan járjon el, mert egy öncélú (vagyis a tanulmánykötet gondolataihoz nem kapcsolódó), jópofa cím nem tesz jót. Nagy kérdés, hogy az „A (kenő)pénz nem boldogít?” cím öncélú-e. Kérem a kötet olvasóit, írják meg véleményüket a *BUKSZ* címére.

Karsai Judit: A kapitalizmus új királyai

KOCKÁZATI TŐKE MAGYARORSZÁGON
ÉS A KÖZÉP-KELET-EURÓPAI RÉGIÓBAN

*Közgazdasági Szemle Alapítvány –
MTA Közgazdaság- és Regionális Tu-
dományi Kutatóközpont – Közgazda-
ságtudományi Intézet, Bp., 249 old.,
3000 Ft*

E sorok írója tíz éven át volt az országban az 1990-es és a korai 2000-es években működő, egyik jelentős tőkeerővel rendelkező kockázati/vállalkozótőke-befektetési társaság vezető munkatársa. Átéltém örömteli sikereket és megszenvedtem a súlyos bukásokat. Karsai Judit könyvének címét idézve voltam király, de voltam megtépzázott vesztes is.

Ilyen tapasztalatokkal vettem a kezembe a könyvet, amely a *Kockázati tőke Magyarországon és a közép-kelet-európai régióban* ígéretes alcímet viseli. Könyve előszavában a szerző megállapítja: Magyarországon a kockázati tőke működését „meglehetősen homály fedi”. Ennek részben e sajátos tőkefunkció természete – az egyedileg kialakított know-how-k védelmét szolgáló zártság a magyarázata. Következésképpen e tevékenységgel kapcsolatos információk, statisztikai adatok és elemzések csak korlátozottan állnak rendelkezésre. A befektetések és hozamaik üzleti titoknak minősülnek. Karsai Judit a kétezres évek elején bekapcsolódott a Magyar Kockázati és Magántőke Egyesület munkájába, és segítséget nyújtott a magyarországi kockázati tőke-befektetések adatbázisának nemzetközi standardokhoz igazodó felépítéséhez. „E munkája „gyümölcsöt” szüretelt le, amikor „ezen adatbázis felhasználásával összegzi a magyar kockázati tőke-ágazat húszéves fejlődésének állomásait és elért eredményeit”.

„A fő cél [...] a kockázati tőke elméleti és gyakorlati működési mechanizmusának bemutatása” – olvasható a bevezetőben (10. old.) A szerző aprólékosan leírja a globális tőkepiac e

viszonylag kis szegmensének mozgató rugóit, működési terepét és az itt működő tőke körforgását. Munkája jelentős hozzájárulás az imént említett homály s az e tőkefunkciót körülvevő csodavárás és ellenszenv oszlatásában.

A könyv jellemzi a kockázati tőke modelljét: 1. A kockázati tőke pénzügyi közvetítő szerepet tölt be, azaz mások tőkét összegyűjti és vállalkozásokba fekteti. A tőketulajdonosok abban a reményben fektetnek be kockázati tőkébe, hogy befektetésük nyereséggel tetézve megtérül, de tudatában vannak annak is, hogy a hozamremények esetleg nem teljesülnek, sőt tőkevesztesek is lehetnek. Ezért „kockázati” ez a típusú tőke. 2. Csak olyan cégekbe fektetnek be, amelyek részvényei a befektetést követően nem vesznek részt tőzsdei kereskedelemben. 3. Résztulajdonosként aktív szerepet játszik az általa finanszírozott vállalkozások életében. 4. A befektetés célja, hogy arra az időpontra, amikor a tőkét a finanszírozott vállalkozásból kivonja, a befektetés hozamát maximálja.

Mivel a kockázati tőke mások megtakarítását, tőkét fekteti be, az ez iránt érdeklődő intézményi befektetők az általuk meghatározott időre társulást, alapot hoznak létre. A kockázati tőke-ágazat tőkeellátásában világszerte az állami nyugdíjpénztáraké a főszerep. A biztosítók, az állami ügynökségek sorát a magánnyugdíjpénztárak követik. A kockázati tőke-alapokat jellemzően korlátozott felelősségű társulási formában hozzák létre, általában tízéves időtartamra. A kockázati tőke-alap a működés *első pillére*.

Az alap maga nem végez befektetői tevékenységet, ezt az általa létrehozott, vagy már a piacon működő alapkezelő cégek közül kiválasztott szervezet végzi. Ez a működés *második pillére*. A befektetési alapok felelőssége olyan alapkezelők kiválasztása, amelyek szakmai felkészültsége lehetővé teszi a befektetési célpontok – vállalkozások – megtalálását, feljavítását és felértékelődését. A befektetési alapok az alapkezelők operatív tevékenységébe nem szólnak bele, az alapkezelők autonóm vállalkozásként működnek. Az „alapok felelőssége csupán a források biztosítására és az alapkezelők ellenőrzésére korlátozódik”, írja a szerző (13. old.). Az alap

(igazgatósága) – teszem én hozzá – határozza meg a befektetési stratégiát, jelöli ki a befektetési tilalomfákat, és az intézményi befektetők közgyűlésén az alapnak beszámolási kötelezettsége van. Az alapok létrehozását igen gyakran az alapkezelők kezdeményezik úgy, hogy jegyzési felhívásukban ismertetik az eltervezett befektetési stratégiát, a befektetések fő típusait, szakterületét, földrajzi hatókörét, és egyben bemutatják eddigi tevékenységük eredményességét, tapasztalati tőkéjüket stb.

A klasszikus kockázati tőkefunkció működtetésének van egy – a szerző által nem említett – *harmadik pillére* is. Ez a letétkezelő (*escrow*), amely többnyire a kockázati tőke-alap által kiválasztott bank. A letétkezelő az alap, illetve az alap által meghatározott befektetési stratégia őre: a tranzakciók finanszírozását csak abban az esetben engedélyezi, ha összhangban állnak az alap és az alapkezelő közötti szerződéssel és befektetési politikával. Ellenkező esetben végrehajtásukat megtagadhatja, már csak azért is, mert a befektetésre szánt pénz nála van letétben.

A kockázati tőkének két alapvető típusa különböztethető meg: a klasszikus kockázati tőke, valamint a kivásárlásokat finanszírozó tőke. Míg az előbbi a gyors növekedésre képes, életciklusuk korai szakaszában lévő, főleg csúcstechnológiát képviselő vállalkozásokat, az utóbbi elsősorban az életciklus későbbi, érett fázisában stabil bevételt hozó vállalati kört célozza meg. Míg a klasszikus kockázati tőke működését a befektetőktől begyűjtött saját tőke finanszírozza, addig a kivásárlási tranzakciók finanszírozása nagyarányú hitel igénybevételével történik. Az alapkezelők e két csoportjának hasonló a tevékenysége: a befektetési lehetőségek közötti szakszerű válogatás, a portfólióba kerülő cégek tevékenységének megújítása, hatékonyabbá tétele, valamint a vállalkozásból való kilépés legelőnyösebb módjának és idejének megválasztása, lebonyolítása. A kockázatok mérséklésére az alapkezelők általánosan két módszert alkalmaznak: 1. a befektetéseket a vállalkozások életciklusa szerint diverzifikálják és 2. a nagyobb volumenű befektetések lebonyolítását

megosztják más kockázatotke-alapokkal, tehát a befektetést szindikálják.

A kockázatotke-funkciót minden más típusú befektetéstől megkülönbözteti az a lényeges jegye, hogy az alapkezelő nemcsak tőkével száll be a kiválasztott cégbe, hanem saját szakértelmét, felhalmozott vállalatirányítási, piaciismereti tudását, tapasztalatát és kapcsolatrendszerét is átadja a tulajdonába kerülő vállalkozásnak. Ennek feltétele természetesen az, hogy az alapkezelő befolyásoló, azaz többségi tulajdont szerezzen abban a cégben, amelybe befektet. Az aktív befektetői szerep abban is megnyilvánulhat, hogy az alapkezelő kezdeményezheti a vállalkozás vezető munkatársainak cseréjét.

Hozzáteszem: az alapkezelő és a „kezelt” vállalkozás vezetőinek viszonya kifejezetten kényes, különösen azokban az esetekben, amikor a vállalkozás vezetője egyben a (volt) tulajdonos. (A kényes helyzet részben a vezetői autonómia határainak jó „bemérését” jelenti.) A túlzott beavatkozásnak az lehet a következménye, hogy a döntések felelősségének terhe maradéktalanul az alapkezelőre hárul, vagy nem alakul ki e tőkefunkció hatékony gyakorlását feltételező kooperatív magatartás. Kritikus helyzetekben azonban az alapkezelő nem mérlegelhet: be kell avatkoznia, akár a vállalkozás operatív irányítását is átveheti.

A kockázatotke-tulajdonos csak azért lép be átmeneti időre a finanszírozott vállalat tulajdonosi körébe, hogy lefölözhesse a befektetési és az eladáskori árfolyam közötti nyereséget. A kockázati tőkések többféle módon is kiszállhatnak a befektetésekből. Tulajdoni részüket eladhatják – szakmai (stratégiai) befektetőknek, pénzügyi intézményeknek és a cégek korábbi tulajdonosainak –, a legnagyobb hozamot azonban a vállalkozás tőzsdére vitele ígéri, miközben pótlólagos tőkéhez és kedvező finanszírozási lehetőséghez jut.

A kockázati tőke működtetésében az alapkezelőké a főszerep, vezetőik többnyire maguk is befektetők. Az alapok kezelői a befektetők által felajánlott tőke előre rögzített hányadát – (az alapok méretétől függően) 1-2 százalékát – kapják éves kezelési

díjként. Motiváltságukat jelentősen növeli, hogy részesednek a befektetés hozamából (profitjából), amelynek nagysága elérheti a 20 százalékot is. Ehhez azonban teljesíteniük kell az alapkezelői szerződésben a befektetési alapok által előírt – többnyire 8 százalékos – hozamküszöb-követelményt. A tőkealapok teljesítménye (hozama) igen nagy szóródást mutat (mint ahogy a befektetések megtérülését is eltérő módszerekkel számíthatják ki). A szerző árnyaltan és kellő óvatossággal kezeli a hozambecslésekre és -számításokra vonatkozó módszereket, s bemutatja az egymásnak ellentmondó vizsgálati eredményeket is. Elfogadható megállapítás, hogy a legjobb kockázatotke-alapok a tőzsdéi hozamoknak több mint a tízszeresét érték el, miközben a legrosszabbak a nekik jutott tőke nagy részét elbukták. (Ezért a tőkealapok számára stratégiai jelentőségű az alapkezelő megválasztása.)

Az alapkezelők elvárják, hogy az általuk finanszírozott vállalkozások vezetői személyükben is befektetők legyenek. Érdekeltségük erősítését szolgálja továbbá a vezetői teljesítményhez, illetve az alapkezelő által elvárt hozam eléréséhez kapcsolódó tulajdoni részesedés opciójának rendszere. (A jól megválasztott opciós rendszer hosszú távon is fenntarthatóvá teheti az „egy csónakban evezünk” érzetét.)

A klasszikus kockázatotke-befektetők a kirobbanó növekedésre és átlagon felüli nyereség elérésére képes innovatív vállalkozásokat életciklusuk igen korai szakaszában választják ki, és fejlődésüket tőkebefektetéssel támogatják. A befektetések nagyobbik része – többnyire még a vállalkozás megalapítása előtti szakaszban – informális befektetőktől, magánszemélyektől származik, akik a saját megtakarításaikat kockáztatják a siker reményében. Ezeket a befektetőket nevezi a szakma üzleti angyaloknak.

Az intézményes keretek között nyújtott klasszikus kockázatotke-befektetés ritka finanszírozási eszköz abban az értelemben, hogy csak nagyon kevés vállalkozás részesülhet benne. Az Amerikai Egyesült Államokban, ahol a világ legfejlettebb kockázatotke-piac működik, 2002-ben ezer vállalkozás közül alig egy jutott kockázati tőkéhez, és a befektetések 2009-ben a

GDP 0,2 százalékát tették ki. Európában ugyanez az arány 0,03 százalék. Magyarország az EU országai között 2006 és 2009 között minden évben az első tíz ország között foglalt helyet, elsősorban egy-egy nagy volumenű vállalatkivásárlásnak köszönhetően. A világ tőzsdéire újonnan bevezetett vállalkozásoknak azonban igen nagy hányada olyan cég, amelyet kockázati tőkések is finanszíroztak. A szerző által idézett adatok szerint a kockázatotke-befektetők (rész)tulajdonában lévő vállalkozások száma a világban a 2000 évi 5 ezerről 2007 elejére 14 ezerre nőtt. A kockázati tőke nemzetgazdasági jelentősége abban áll, hogy az új vállalkozások azon sávjában lendíti előre a növekedést, ahol a legnagyobb a hozzájárulás lehetősége a műszaki haladáshoz, az új értékek alkotásához. A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy a független (magán) kockázatotke-alapoktól eltérően az állami alapítású tőkealapok a kevésbé innovatív vállalkozói kört preferálják.

A kivásárlási tranzakciókhoz nyújtott kockázati tőke világszerte a gyors és radikális szervezetátalakítás egyre fontosabb mechanizmusává vált. A kivásárlásokat követően általában javul a felvásárolt cégek állapota, jövedelmezőbbekké válnak és növekedési mutatóik is kedvezőbbek.

(Az intézményes kockázatotke-alapkezelő számára stratégiai jelentőségű a kilépés időpontjának és módszerének megválasztása a tulajdonában lévő vállalkozásból. Az értékesítés módja lehet, ha a céget tőzsdére viszi, illetve szakmai vagy pénzügyi befektetőnek, egy másik kockázati tőkealapnak, esetleg a cég eredeti tulajdonosának eladja. Az adott vállalkozás jellemzői, teljesítménymutatói és a piaci helyzet dönti el, hogy a kockázati tőkés az értékesítés melyik útját választja. A szakirodalom egységesen a tőzsdéi értékesítést tekinti a legjövődelműzőbbnek.)

A pénzügyi és gazdasági válság fékezte, lassította a kilépések korábbi dinamikáját. Jóllehet 2010-ben már javultak a cégértékesítés feltételei, a felhalmozódott eladatlan cégekben lekötött vagyon értéke 2010 végére elérte az 1,5 ezer milliárd dollárt; ebből 663 milliárd dollár a kivásárlási alapoknál gyűlt össze. Karsai Judit felhív-

ja a figyelmet a kockázati-tőke-ágazatot jellemző ciklikusságra. (Ez nyomon követhető az alapokhoz áramló tőke váltakozó mennyiségében, a befektetési hajlandóság változásában és a finanszírozott vállalkozások teljesítményében.) A kockázati tőke kínálatát az alapokba tőkét befektetők tökenyújtási hajlandósága határozza meg. (Ez a hajlandóság attól függ, hogy mekkora a kockázati tőkétől várható hozam a másfajta befektetésekhez képest. A kockázati tőke iránti keresletet viszont a kockázati tőkét kereső vállalkozások száma határozza meg, amit – egyéb tényezők mellett – ugyancsak a befektetők hozamvárokozása befolyásol. Minél nagyobb a hozamelvárás, annál kisebb a kereslet és fordítva.) Egy növekedésben lévő gazdaság több lehetőséget kínál új cégek indítására, s ez növeli a kockázati tőke iránti keresletet.

A könyv (egyik érdekes és sok szempontból) újszerű, ritkán tárgyalt témája az állami szerepvállalásról szóló fejezet. A szerző abból indul ki, hogy az állam megjelenése a kockázati-tőke-ágazatban két feltételezésen alapul: 1. A magánszféra nem biztosít elegendő kockázati tőkét a cégek bizonyos köre, így például az új, gyors növekedésre képes, innovatív vállalkozások számára (jóllehet az ilyen típusú vállalkozások tőkeigényének kielégítése társadalmi érdek; ezért az állam átvállalja az ilyen vállalkozások feltőkésítését). 2. A kormányzat képes a piaci elégtelenségeket korrigálni, azaz azonosítani azokat a befektetési projekteket, amelyek jelentős társadalmi haszonnal kecsegtetnek.

A kormányzati beavatkozás mellett érvelők szerint, ha a befektetési programokat megfelelően alakítják ki, növekedhet a magánszektor kínálata a kockázati-tőke-piacon: az állam képes a befektetőket a kockázatosabb vállalkozásokhoz vonzani, s így olyan munkahelyek is létrejöhetnek, amelyek egyébként nem teremthetők meg. Olyan kutatási eredmények azonban nem állnak rendelkezésre, amelyek bizonyítanák, hogy a vállalkozások közvetlen állami finanszírozása valójában lehetővé tette volna, hogy e cégek a későbbiekben a kockázati-tőke-piacon is forráshoz jussanak, azaz vonzó befektetési célponttá váljanak. (Az is kérdéses, hogy az államnak sikerült-e

a helyi befektetések előtérbe helyezésével számottevő gazdaságfejlesztő feladatot ellátnia az egyes régiókban.)

Nyomós érvek szólnak a befektetési döntésekben való közvetlen állami részvétel ellen. A közvetlen állami befektetések a magánszektorban lassíthatják, fékezhetik a kockázati-tőke-ágazat fejlődését. Ez a kizorító hatás. A puhább pénz rendszerint kizorítja a piacról a keményebb (feltételekhez kötött) pénzt. A közvetlen állami részvétel a puhább hozamkövetelményekhez kötött befektetéseivel továbbá olyan minőségű projekteket finanszíroz, amelyeket a magánszféra is finanszírozott volna. A nemzetközi kutatások további érveként a közvetlen állami befektetések ellen a visszaélések lehetőségét emelik ki. Kérdéses az állami alkalmazottak alkalmassága is a projektek kiválasztására, hiszen jutalmazási rendszerük és előmenetelük független a befektetések eredményességétől. A bukás megítélésében pedig az állam és a kockázati tőkés álláspontja ellentétes. Végül: a kutatási eredmények nem igazolták azt a feltételezést, hogy a közvetlen állami befektetések megnövelték volna a korai fázisú és csúcstechnológiát képviselő vállalkozások kockázati-tőke-befektetési arányának növekedését. Ezért jobb megoldás az, ha az állam a professzionális magánszektorbeli befektetőket vonzza e cégek piacára, s így éri el, hogy e befektetők az állam által preferált vállalati kört finanszírozzák.

A szerző az állami szerepvállalásról szóló vita kapcsán emlékeztet az Európai Bizottság álláspontjára. Eszerint: az állami szektor lépéseit oly módon kell megtervezni, hogy az állam a piaci mechanizmusoknak megfelelően dolgozzék. Az állam óvakodjék olyan módszerek alkalmazásától, amelyek kizoríthatják a magánszektor befektetőit. Az OECD állásfoglalása szerint az állam kerülje el a kockázati tőke természetét megváltoztató módszereket. A kormányzati kockázati tőke akkor lehet hatékony, ha az üzleti döntéseket a kockázati befektetők hozzák. A célszerű megoldás az, ha az állam társfinanszírozóként kiegészíti a magánbefektetők forrásait, és az együttműködést úgy szabályozza, hogy a befektetéssel járó kockázat mérséklődjék.

A könyv kiemelkedően izgalmas fejezetében a szerző a kockázati tőke gazdasági hatásával foglalkozik. Vajon „a kockázati tőke valóban olyan tulajdonosi modell-e, amely képes a megvásárolt cégek fenntartható javulását előidézni, avagy csupán egy egyszerű pénzügyi konstrukció”? (118. old.) Milyen hatása van a kockázati tőkének az innovációra? Jóllehet a kettő közötti kapcsolatot nehéz számszerűsíteni, a gazdaságpolitikusok magától értetődőnek tartják, hogy a befektetések ösztönzik az innovációt. A szerző szerint ez az álláspont egyoldalú, mert fordított oksági összefüggés is fennállhat közöttük. Így az is előfordulhat, hogy éppen az innováció, egy új technológia növeli a kockázati tőkére a keresletet. Külföldi kutatási eredmények egyrészt arra utalnak, hogy az innovatív vállalkozások szignifikánsan nagyobb valószínűséggel és működésük korábbi szakaszában jutnak hozzá kockázati tőkéhez, mint a többi cég. Másrészt a kockázati tőkével finanszírozott vállalkozások gyorsabbak a termékek fejlesztésében és piacra vitelében. A kockázati tőkével támogatott cégek radikálisabb és ambiciózusabb termék- és eljárás-innovációkat végeznek. (Erre utalnak a Szilícium-völgyben működő vállalkozások körében végzett kutatások eredményei. A kockázati tőke innovációt ösztönző hatása a vállalatkivásárláskor is tapasztalható. Az Egyesült Királyságban és Hollandiában végzett vizsgálatok szerint a kivásárlásokat általában új termékek kifejlesztése és a cégek vállalkozóképességének javulása követi.)

A szerző olyan kutatói véleményeket is közöl, amelyek szerint a kockázati-tőke-befektetés és az innovatív viselkedés kapcsolatának szorosságát bizonyító vizsgálatok gyenge lábakon állnak. A kritikus érvelés alapján az innováció csak a befektetés előtt játszik fontos szerepet, azaz csak addig, amíg odavonzza a céghez a kockázati tőkét. A befektetést követően azonban az innovációs folyamat lelassul. (Németországi és olaszországi vizsgálatok kimutatták, hogy a nagy szabadalmi múlttal rendelkező cégeknél a kockázati-tőke-befektetést követően lassul a szabadalmi tevékenység.) Ennek feltehetően az a magyarázata, hogy a befektetők a már bevezetett innovációk hasznából

származó nyereség kivonását helyezik előtérbe. A különböző kutatások eredményei lényegében azonos irányzatot erősítenek, nevezetesen azt, hogy az innováció teremti meg a kockázati tőkere a keresletet, s nem a kockázati tőke növeli az innováció kínálatát. (Saját befektetési tapasztalataim is megerősítik ezt a megállapítást, jóllehet nem maradéktalanul, mert a befektetések egy – igaz, kisebbik – része az innovációs aktivitás kibontakozását, az innovációs folyamat végigvitelét finanszírozza.)

A szerző jelentős terjedelemben foglalkozik a kockázati tőke kelet-közép-európai szerepével. A tudományos kutató pontosságával követi a kockázati tőke megjelenésének, ciklikus fejlődésének mozzanatait és a régiós befektetések irányultságának változásait. E részletes elemzésből csak a fontosabbnak vélt megállapításokat emelhetem itt ki. Mivel a kelet-közép-európai régióban a kockázati tőke a nyugat-európainál később jelent meg, s a nagyobb méretű tranzakciók végrehajtásához szükséges hitelek csak 2003 után váltak elérhetővé, a kockázati tőke-befektetések GDP-hez viszonyított aránya jelentősen elmaradt a hasonló összeurópai mutatótól. A 2010. évi adatok alapján a régióban a GDP-arányos befektetés 0,119, Európában 0,314% volt. Mivel a régióba jóformán kizárólag külföldről érkezett kockázati tőke, a befektethető tőke alakulását elsősorban az befolyásolta, hogy a kelet-közép-európai régió egésze miként kapcsolódott be a világ működőtőke-áramlásába. A régió egyes országainak sajátossága vagy teljesítménye csak másodlagos szerepet játszott. A régióban székhellyel rendelkező, közel 80 befektető által az elmúlt húsz évben összegyűjtött tőke 18,5 milliárd euróra becsülhető. A régiós alapokba érkező tőke volumene egészen 2006-ig nem haladta meg az Európában összegyűjtött tőke 2 százalékát, 2007-ben azonban hirtelen több mint 5 százalékra nőtt. 2010-ben aztán visszaállt a 2008. évi 3 százaléki részesedés. A kelet-közép-európai régió befektetéseinél túlnyomó hányadát regionális alapok finanszírozzák. Ezen alapok legjelentősebb tőkeforrása az EBRD (Európai Regionális Fejlesztési Bank). Emellett

fontossági sorrendben a nemzetközi pénzügyi szervezetek, majd a nyugdíj-alapok következnek

A régióra szakosodott alapokba fektetett tőke több mint 80 százalékát régióbeli cégek kivásárlására fordították, míg a klasszikus kockázati tőke-befektetésekre mindössze a tőke 10 százalékát. 2010-ben a befektetések összetétele jelentősen megváltozott, mert kivásárlásra már csak a tőke 22 százalékát fordították, míg a klasszikus kockázati tőke-befektetések részesedése 53 százalékra nőtt. Ennek hátterében a befektetések értékének közel 50 százalékos visszaesése és az egyedi befektetések átlagos értékének csökkenése áll (ti. 2009-hez viszonyítva). A szerző álláspontja szerint ez egyértelműen jelzi, hogy a befektetések finanszírozóinak többsége tartósan elfordult a régiótól. A piac erősen koncentrálódott: a lengyel, cseh, román, ukrán, bolgár és magyar piac együtt a befektetések értékének 94 százalékát, számának pedig közel 70 százalékát képviselte. A válságot követően megnőtt az egyes országok méretbeli, fejlettségbeli, növekedési és gazdaságpolitikai különbségének jelentősége. Ennek tudható be, hogy 2010-ben a befektetések értékének már a felét, a kivásárlásoknak a 80 százalékát a válság időszakában egyedül növekedést mutató lengyel piac képviselte.

A régióban megvalósított befektetéseknek csak igen kicsi hányada jutott kezdő vagy az életciklus korai szakaszában lévő vállalkozásnak. (A kelet-közép-európai régióban működő vállalkozásokat még inkább sújtja a kockázati tőke-keresletük és a kockázati tőke kínálata közötti rés, mint EU-s társait.)

A könyvnek a magyarországi kockázati tőke-befektetésekről szóló fejezetét a szerző egy tömör diagnózissal vezeti be: „Napjainkra a potenciális befektetők számára az ország kis mérete, a privatizációs lehetőségek kimerülése, a tőzsde alacsony likviditása, az ország nagyfokú eladósodása, a belföldi kereslet és a GDP lassú növekedése, s nem utolsósorban a kiszámíthatatlan gazdaságpolitika egyaránt visszatartó erő.” (194. old.) A történet azonban nem napjainkkal kezdődik.

A szerző jelentős és példamutató munkát végzett az 1989 és 2010 kö-

zött eltelt húszéves időszak adatainak összegyűjtésében és feldolgozásában. Eszerint a magyarországi befektetésekre potenciálisan rendelkezésre álló 8 milliárd dollárból 420 tranzakció keretében 3,7 milliárd dollár befektetésére került sor. A szerző adatelemzése alapján feltételezi, hogy a kelet-közép-európai régióban húsz év alatt végrehajtott befektetések egynegyed része került Magyarországra. A befektetések GDP-hez viszonyított éves aránya alapján Magyarország nemcsak a régióban, de az EU tagországai között is előkelő helyen szerepel. A befektetések GDP-hez viszonyított aránya alapján Magyarország 2002 és 2009 között folyamatosan meghaladta a régióban mért arányt, sőt egy-egy kiugróan nagy volumenű befektetés (vállalatkivásárlás) révén 2006-ban és 2008-ban messze túl is szárnyalta. Míg a GDP-arányos kockázati tőke-befektetések európai rangsorában Magyarország 2006-ban még az 5., addig 2010-ben már csak a 22. helyen szerepel.

A képet árnyalja, hogy a klasszikus kockázati tőke-befektetések nagyságrendje alapján Magyarország rendszerint a sereghajtó országok között szerepel. Míg az EU-ban a kis- és középvállalkozások 6 százaléka, addig Magyarországon – húsz év alatt – a vállalkozásoknak csak a 0,2 százaléka jutott kockázati tőkéhez. Igaz, egy 2008-ban lefolytatott vizsgálat úgy találta, hogy a teljes kis- és középvállalati szektornak csak a 0,25 százaléka – 400-600 cég – alkalmas kockázati tőke befogadására. Az elemzők egyetértenek abban, hogy a magyarországi vállalkozások kockázati tőkéhez jutását nem kínálati, hanem elsősorban keresleti tényezők akadályozzák. A kockázati tőkének szélesebb körű elterjedését a magyar gazdaságban nemcsak hiányos ismertsége, a befektetők és az ajánlatkérők egymásra találását segítő szervezetek hiánya, illetve az érdekelt cégek befektetésre való éretlensége akadályozza, hanem a külső tőke bevonását tervező cégek nagy hányadának gyenge versenyképessége, elégtelen innovációja vagy vezetőinek alkalmatlansága is.

A kockázati tőke-befektetésekre jellemző ciklikusság a magyarországi befektetésekre is jellemző. Igaz, ennek

– mint Karsai Judit rámutat – sajátos karaktere van: hasonul a parlamenti választási ciklusokhoz. Ennek lényege az, hogy a választásokat megelőző élénkítő, a konfliktusokat lehetőleg kerülő, rövid távú népszerűségi törekvő s mindezek következtében egyensúlyt veszítő gazdaságpolitikát a választások után rendszerint kényszerű kiigazítás követi. A ciklikusság tehát részben belpolitikai okokkal magyarázható. S valóban, 2006 kivételével a befektetések mindig a választási években – 1994, 1998, 2002 és 2010 – érték el mélypontjukat, ez követően fellendülés tapasztalható. A legnagyobb értékű befektetéseket a globális alapok hajtották végre. Befektetéseik átlagos értéke közel 70 millió dollár volt. Őket követték a sorban a regionális alapok átlagosan 10 millió dollár értékű befektetése, majd a kizárólag a magyar piacon befektető alapok a 2 millió dollárt sem elérő átlagos befektetéseikkel.

Az állami kockázati-tőke-befektetések és az ilyen típusú befektetésekhez kapcsolódó különféle kedvezmények bevezetéséről Magyarországon 1997 végén éles vita alakult ki. A szerző nem szól ugyan ezekről a – gazdasági szaklapokban nyomon követhető – vitákról, de az akkori pénzügyminisztériumi javaslatokat bírálók – elsősorban Tardos Márton és jómagam – már akkor felhívtuk a figyelmet az adófizetők pénzét kockáztató állami alapok létesítésének veszélyeire s a kockázati-tőke-befektetésekhez kapcsolódó állami preferenciák piactorzító hatására.

Ezeket a tizenöt évvel ezelőtti jelzéseket Karsai Judit most megerősítette. Az általa vizsgált húsz évben az állami háttérű szervezetek kizárólag a klasszikus kockázati-tőke-piacon működtek, s ezekhez kötődik minden második ügylet. Mivel e tranzakciók a kivásárlásokhoz képest eleve kevesebb tőkét mozgatnak meg, az állami befektetések összesen 650 millió dollárnyi volumene az összes hazai kockázati-tőke-befektetésnek csak a 18 százalékát képviselte. Az állami háttérű befektetők azonban nem a piacon szokásos hozamkövetelményeket támasztották a kiválasztott vállalkozásokkal szemben, s nem is a kockázati tőkések megszokott módján szálltak ki a befekte-

tésekből. Az állami befektetés valójában tőkebefektetési lepelben nyújtott hitel volt. Az állami befektetők nem vettek részt az általuk finanszírozott cégek irányításában, csupán ellenőrzésüket tartották fontosnak. A 2010-ben létrejött Jeremie-alapok révén az állam első ízben kísérli meg, hogy a magánszférában működő kockázati-tőke-alapokat tőke-hozzájárulással és a költségek, illetve a hozamok állam és magánszféra közötti nem arányos megosztásával a preferált befektetési célok felé terelje.

A magyarországi befektetések húszéves történetére, a régióhoz hasonlóan, a vállalkezési életciklus expanzív szakaszának finanszírozása volt jellemző. A terjeszkedési célú befektetések képviselték a befektetési ügyletek számának közel 60, értékének 30 százalékát. Ebben a befektetési politikában én a kockázati-tőke, a gyenge kockázati-tőke hajlandóság megnyilvánulását látom. Az életciklusuk korai szakaszában lévő vállalkozások befektetéseinek részesedése (4 százalék) eltörpül a cégek alig 10 százalékának húsz év alatt nyújtott 2,5 milliárd dollár – az összes befektetés 68 százaléka – befektetési érték mellett. Az induló, innovatív cégekbe investált tőke az összes befektetésnek még az 5 százalékát sem érte el. A befektetések vállalati életciklus szerinti koncentrációját ágazati koncentráltságuk kísérte. A kockázati-tőke-ügyletek értékének közel felét két szakágazat, a vegyipari, valamint a gyógyászati/egészségügyi befektetések tették ki. Az életciklus korai szakaszában lévő cégek közül a kommunikációs és a számítástechnikai ágazatban, valamint a feldolgozóiparban működők jutottak hozzá kockázati tőkéhez.

A vizsgált két évtizedben a befektetők közel 200 befektetésükből léptek ki, amelyeknek befektetési költségén mért értéke 900 millió dollárt tett ki. A leggyakoribb kiszállási mód a szakmai befektetőknek történő értékesítés volt. A tőzsdei értékesítés a kilépési ügyletek alig 10 százalékát érte el.

★

Karsai Judit könyve és saját tapasztalataim alapján a következő peremfeltételek léteben látom egy élénk, a

klasszikus funkciót betöltő kockázati-tőke-piac kialakulásának lehetőségét:

– kiszámítható, stabil és alacsony inflációs rátával párosuló makrogazdasági politika;

– a hosszú távú megtakarítások magas szintje;

– rugalmas munkaerőpiac;

– olyan vállalkozói kultúra, amelyben a vállalkozó alapító vagy a vállalkozó feltaláló a kockázati-tőke-befektetés fejében kész részben vagy teljesen lemondani vállalkozói autonómiájáról, s részvényopció fejében a kockázati tőkés kilépéséig hajlandó a viszonylag szerény javadalmazással megelégedni és végül

– jól működő, élénk forgalmú tőkepiac.

További megjegyzés: a kockázati tőkés kockázati-tőke hajlandósága nem a szubjektív izlésvilág része, hanem az egyes országokban vagy régiókban kialakult, kvázinormának tekinthető hozamértékek függvénye. A nagyobb hozamú országokban/régiókban nagyobb a kockázati-tőke hajlandóság (több bukás viselhető el), mint egy kisebb hozamú országban. A befektetett tőke különböző megtérülési rátái a kockázati-tőke-képességet befolyásoló különböző kockázati felárakban tükröződnek.

Végül: a *Bevezetőben* a szerző kijelenti, hogy a magyarországi kockázati-tőke-ágazat „tevékenysége kezdetől fogva beágyazódott a nemzetközi trendekbe”, s „igen kevés nemzeti sajátosság” jellemzi (8. old.). A könyv a magyarországi kockázati-tőke-ágazat működésének és hatásának e megállapításnál sokkal árnyaltabb értékelést adja; a szerző téma iránti érzékenységének éppenséggel az az egyik bizonyítéka, hogy bemutatja e tőkefunkció működési korlátainak „nemzeti” sajátosságait is.

Még egy utolsó megjegyzés: Karsai Judit könyve a kockázati-tőke-működés anatómiai térképét rajzolja meg. Jó lenne, ha minél több állami döntéshozó és vállalkozó megismerkedne ezzel a művel. A könyvben szereplő 21 oldalnyi szakirodalmi forrásgyűjtemény a témával foglalkozó tudományos kutatások számára *igazi kincseshánya*.

Verseny és/vagy versenyképesség? Szerk. Chikán Attila

A MULTINACIONÁLIS VÁLLALATOK HATÁSA A HAZAI VERSENYRE É S A VERSENYKÉPESSÉGRE

Budapesti Corvinus Egyetem Vállalatgazdaságtan Intézet Versenyképesség Kutató Központja, Bp., 2011. 355 old., á.n.

Mik azok a multinacionális vállalatok, és hogyan hadakoznak a magyar nemzetgazdaság ellen? A nem közgazdász olvasónak talán a régi kérdésnek ez a parafrázisa motoszkál a fejében, amikor kezébe veszi az áttekintő elemzésekből és négy esettanulmányból álló kötetet. Hiszen annyit hallott mostanában a politikusoktól a külföldi cégek ármánykodásáról – vagy szakszerűbben: a hazaiakkal szemben mutatkozó erőfölényéről –, miközben a napi sajtóból is arról értesül, milyen nagy hasznot hajt az országnak a közpénzből tízmilliárdokkal támogatott Mercedes-beruházás. Jó-e nekünk, ha itt vannak a multik, vagy elhibázott volt az a kormányzati politika, amely döntően a külföldi tőkére alapozta a privatizációt, és más módszerekkel is vonzani igyekezett a határon túli befektetőket?

Csalódni fog, aki a könyvtől ezekre a kérdésekre minden kétséget kizáró, véglegesnek tekinthető választ vár. A hétköznapi és a politikai gondolkodásmód érdekkötött megközelítése helyett a tudományos kutatás egyik legfontosabb eredménye éppen az lehet, hogy rávilágít az átfogónak szánt értelmezések korlátaira, arra, hogy bizonyos következtetések csak jól körülhatárolt körben, jól meghatározott feltételek között érvényesek. Ezt különösképpen érdemes figyelembe venni, ha olyan gazdasági jelenségeket vizsgálunk, mint a piac működése, a verseny erőssége, egy-egy vállalatcsoport magatartásának jellegzetességei. „A” piacról vagy „a” versenyről ugyanis empirikusan – az elméleti alapveté-

sen túllépve – általánosságban nagyon keveset állíthatunk. (Vö. Laki Mihály – Voszka Éva [szerk.]: *Kaleidoszkóp. Versenyhelyzet Magyarországon 2007-ben*. Pénzügykutató Rt., Bp., 2008. 9. old.) Lényegében erre a következtetésre jut a külföldi cégekkel kapcsolatban a kötet szerkesztője és összefoglalójának írója, Chikán Attila is: „»a multik«-ra nézve nem lehet általában véve érvényeset mondani. Lényegesen eltérő az egyes ágazatokban betöltött szerepük [...] valamennyi vizsgált dimenzióban.” (355. old.).

Mielőtt azonban ennyire előreszadnánk, vegyük sorra, mi kell ahhoz, hogy egy ilyen következtetést levonhassunk. Három metszetet érdemes közelebbről szemügyre venni: a téma és a kutatási modell meghatározását, az elméleti és az empirikus alapvetéseket, valamint az esettanulmányos módszer alkalmazását.

1

Témakör, kutatási modell és fogalmak. A vizsgálat a multinacionális vállalatok széles körű – gazdasági, politikai, kulturális – szerepéből a versenyképességre gyakorolt hatást emeli ki. A Corvinus Egyetemen hosszú évek óta sikeresen működő Versenyképesség Kutató Központ nevéből és korábbi tevékenységéből következően a témaválasztás nem meglepő. Fontos újdonság viszont a *verseny közvetítő szerepének középpontba állítása*. A kutatás alaptézise, hogy a multik nemcsak közvetlenül befolyásolják a versenyképességet, hanem a piaci versenyhelyzet alakításán keresztül is. Ez újdonság, mert annak ellenére, hogy a szerzők által már régóta elméleti kiindulópontnak tekintett és itt is idézett Porter-alapmű szerint (M. E. Porter: *The Competitive Advantage of Nations*. Free Press, New York, 1980.) a versenyképességet elősegíti, ha az érintett országban és piacon éles a verseny, ez a szempont mindeddig nem állt a kutatóközpont vizsgálatainak fókuszában, és más hazai kutatások is csak elvétve foglalkoztak a kérdéssel.

Ennek egyik oka valószínűleg a már említett tény, hogy a versenyt általánosságban nehéz vizsgálni. Míg a versenyképesség méréséhez számos – bár vitatott – mutató alkalmazható

(lásd a World Economic Forum *The Global Competitiveness Report* című kiadványát: www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2010-11.pdf), a verseny általános állapotát, erősségét nem lehet átfogó indikátorokkal jellemezni. Szakmai beszélgetéseken, konferenciákon is gyakran tapasztaltam, hogy a két fogalom összecsúszik: a verseny áldásos hatásának leszögezése után mindenki gyorsan áttér a versenyképesség jobban prezentálható elemzésére.

Ez annál is inkább vitatható, mert a közfelfogástól – és a porteri tézistől – eltérően a *verseny és a versenyképesség* nemcsak erősítheti egymást, hanem egymással *ellentétbe is kerülhet*. Többek között a privatizációnak, az állami támogatások elosztásának, sőt a verseny szabályozás számos részterületének is kemény dilemmája, hogy melyiket részesítse előnyben: a monopóliumok eladása, az egyedi szubvenció, a fúziók vagy vállalatközi együttműködések engedélyezése javíthatja a cégek piaci pozícióját, miközben rongálja a versenynek kedvező struktúrákat és magatartásmintákat. (Erről részletesen: Voszka Éva: *Versenyteremtés – alkuval*. Akadémiai, Bp., 2003. 14–37. old.) Ezt az ellentmondást a kutatás explicit módon nem veti fel, de az alapkérdés – hogyan befolyásolják a multik a hazai versenyhelyzetet? – azt sugallja, hogy a versenyképesség növelésének ára lehet a verseny torzítása is.

A kötet címében is szereplő két alapkategória viszonyához hasonlóan rejtőzködő a harmadik kulcsfogalom is: *mi a multinacionális vállalat?* A bevezető tanulmányban Chikán Attila röviden definiálja a piaci versenyt, a versenyképességet és a versenyszabályozás kereteit, valamint a kiindulópontul szolgáló struktúra–viselkedés–teljesítmény modellt, de a multik meghatározásával adós marad. A Sass Magdolna által jegyzett következő, az elméleti hátteret adó fejezet a közvetlen külföldi tőkebefektetésekről (FDI) közöl adatokat, majd minden további magyarázat nélkül áttér a „multinacionális vállalatok” szóhasználatra, amelyekről megállapítja, hogy ezek általában nagyméretűek. A hatásuk számszerű összegzésével foglalkozó Csengődi Sándor viszont kizárólag az FDI-kategóriával dolgozik, ami a

rendelkezésre álló adatok jellege miatt teljesen érthető. A külföldi tulajdon és a (nagy) multi azonban nyilván nem azonos kategória (a külföldi cégek egy része kis- vagy közepes vállalkozás, és sokuk nem lépi át a mérethatárt – például egyes szolgáltató szektorokban – akkor sem, ha a kettőnél több országban befektető, valódi hálózatokat működtető cégeket nézzük). Megkülönböztetésük nemcsak az elméleti elegancia miatt lenne fontos, hanem éppen a versenyhelyzet vizsgálata miatt gyakorlati okokból is: gyökeresen más hatást gyakorol a piacszerkezetre egy kisebb külföldi vállalkozás, mint egy óriásvállalat, és a méret szerinti megoszlásnak lehetnek tevékenység- és ágazatspecifikus jellegzetességei is.

2

Az előbb említett két tanulmány adja a kutatás elméleti hátterét és az átfogó statisztikai elemzést. Sass Magdolna a nemzetközi szakirodalomban talákozott olyan esetekkel is, amelyekben a multik erősítették a versenyt, és olyanokkal is, ahol gyengítették. Saját kutatásában 12 strukturált mélyinterjú és részben sajtóközleményekből rekonstruált kis esettanulmányok alapján felvázolja, milyen csatornákon és milyen irányban befolyásolták a multik a versenyhelyzetet Magyarországon. A vizsgált metszetek átfogják a cégekről a belépéskor és a működés során felvethető kérdések sorát – közülük a recenzens számára az „egyéb” kategóriába sorolt jellemzők: a méret és a részesedés nagysága, a nemzeti hovatarozás, a vállalati kultúra hatása volt a legérdekesebb –, de már csak a kis minta sem tett lehetővé általánosító megállapításokat. A további kutatás nyilván lehetőséget nyújtana arra, hogy világosabb leírást adjon a cégeknek a versenyhez fűződő, általában is ambivalens viszonyáról. A szerzőnek az adatokból és a szakirodalomból levont következtetései egybecsengenek: „egyrészt ugyanazok a tényezők játszanak szerepet a multinacionális vállalatok létrejöttében, mint amelyek egy-egy piacon viszonylag magas koncentrációt eredményeznek [...] Másrészt olyan sok tényező befolyásolja egy-egy közvetlen tőkebefektetés versenyhatását, hogy gyakorlatilag eset-

ről esetre érdemes ezt vizsgálni” (41. old.). Jelentősek az országok, időszakok és ágazatok közötti különbségek is.

Csengődi Sándor az FDI versenyképességre (termelékenységre) gyakorolt hatását az Európai Unióhoz csatlakozó tíz kelet-közép-európai ország többségében – a források másodelemzése alapján – kedvezőnek találja, de az e téren később induló Csehországban, Romániában és Bulgáriában negatív befolyást érzékel, „véltetően azért, mert a vizsgálat időpontjában még nem ért véget a hatékonyságnövekedést megelőző piactisztulás és átstrukturálódás” (104. old.). Magyarországra vonatkozóan a szerző elvégzi a versenyhelyzetre vonatkozó, más kutatásokban elhanyagolt – és úttörőnek számító – elsődleges elemzést is az 1995 és 2006 közötti szakágazati adatok feldolgozásával. A piaci koncentrációt jellemző szokásos mutatókkal (a Herfindahl–Hirschman-index, a legnagyobb három vállalat részesedése) és a regressziós becsléssel is két kérdésre keres választ: előnyben részesítette-e a külföldi tőke a belépéskor koncentrált szerkezetű ágazatokat, és változott-e a piac struktúrája a befektetéseket követő időszakban? Az eredmény röviden az, hogy a határon túli befektetések elsősorban olyan ágazatokba irányultak, amelyekben az átlagos vállalatméret eleve viszonylag nagy volt (de nem mellőzték az erősen versengő szektorokat sem), továbbá a külföldi tulajdon növekedésének hatására az árbevétel koncentrációja – esetenként a három legnagyobb cég súlya is – nőtt, ami azonban jellemzően nem befolyásolta a HHI-indexszel jellemzett piacszerkezetet. Ez úgy lehetséges, hogy az új belépők vagy nagyméretű hazai cégeket vásároltak meg – azaz, tegyük hozzá, a kormányzat a privatizáció során sokszor nem bajlódott a nagyvállalatok részekre bontásával –, vagy pedig később kiszorították versenytársaikat.

A szerző végkövetkeztetése: a számítások nem igazolták, „hogy a külföldi tulajdon térnyerése a koncentráció növekedését eredményezné, [...] azt találjuk, hogy az FDI pozitív termelékenység-növelő hatását nem rontja le negatív versenyhatás” (102. old.). Hozzáteszi azonban, hogy az ered-

ményeket érdemes óvatosan kezelni. A regressziós becslésnek ez a módszere inkább csak az együttmozgás, semmint az oksági viszony feltárására alkalmas; a szakágazatok helyett az egyedi vállalati adatok felhasználása, többféle vállalati jellemző bevonása, az importverseny szerepének figyelembevétele javíthatna a következtetések megalapozottságán.

3

Addig is, amíg a két átfogó igényű tanulmány által javasolt további kutatásokra sor kerülhet, a vizsgált témakörben különösen hasznos az esettanulmány-módszer alkalmazása. Ha igaz ugyanis, hogy a külföldi vállalatoknak a versenyre gyakorolt hatása számos tényezőtől, köztük az érintett piac jellemzőitől függ, akkor a szakágazati mélyfúrás sok érdekes eredményt hozhat felszínre. A kötetben szereplő – jól kiválasztott, szándékosan nagyon különböző területeket reprezentáló – esettanulmányok a közös témavázlat ellenére változó mértékben kapcsolódnak a kutatás újdonságához, a versenyhelyzet vizsgálatához, és változó színvonalon oldották meg a feladatot.

A *járműiparról* szóló tanulmány (szerzői Gelei Andrea, Venter Lóránt, Gémesi Katalin) szinte kizárólag a versenyképességgel foglalkozik. Jól mutatja be a hierarchizált vállalati hálózatok működését és az ágazat jelentőségét a magyar gazdaságban. A versenyhelyzetnek szentelt rövid fejezet Magyarországnak a külföldi befektetésekért folytatott versenyben számba vehető előnyeit, illetve ezek erőzóját elemzi. Viszont az iparágon belüli verseny jellemzőinek, a piacszerkezetnek és a cégek magatartásmintáinak a leírása – ami a hazai piacon főként a beszállítók különböző köreinek elemzését jelentené – kívül marad a kutatók érdeklődési körén. E féloldalasság oka valószínűleg az, hogy a nagy autói ipari vállalatokon kívüli piaci szereplők köre statisztikailag nehezen azonosítható – a beszállítók egy részét a diverzifikált tevékenységi kör miatt nem feltétlenül ebben az ágazatban regisztrálják –, és részletes külkereskedelmi adatokat is nehéz találni. Talán ezen a területen a leginkább szembe-
tűnő a verseny elemzésének két ál-

talános problémája: az adatbázisok alapján elemezhető szakágazat nem azonos az érintett részpiaccal, és az export–import-kapcsolatok nélkül a verseny intenzitása csak korlátozottan vizsgálható. (Ezeket a nehézségeket a GVH VKK számára készített verseny-statisztikai adatbázis módszertani háttér tanulmánya is részletesen tárgyalja: www.gvh.hu/domain2/files/modules/module25/1477538E93ECA2FD9.pdf.) Mivel igazán jó megoldást erre tudomásom szerint még senki sem talált, a hiányosságot (bár közelítő eljárásokkal, a verseny szintjeinek és szintereinek elkülönítésével lehetett volna próbálkozni a kiszervezett szolgáltatásokat elemző esettanulmányhoz hasonlóan) nem vetem a szerzők szemére. Azt azonban igen, hogy a versenyszabályozásról szóló összefoglaló fejezetben kommentár nélkül hagyják – azaz hallgatólagosan elfogadni látszanak – az autóiiparban dolgozó beszélgetőpartnereiknek „a versenyhelyzetet javító állami szerepvállalást” (225. old.) sürgető elgondolásait. Az érdekkötött bírálatok – az uniós szabályozás túl komolyan vétele, a protekcionista és más mesterséges piacbővítő intézkedések, például a roncsautóprogram elmaradása, a vállalati érdekek képviselőitől gyengése az EU-val szemben, az iparpolitikailag kiemelt ágazat kedvezményeinek tényleges érvényesítésében mutatkozó lassúság – és az e tendenciák megfordítását szorgalmazó javaslatok ugyanis éppen a verseny elleni állami védelem kiterjesztésére irányulnak akkor is, ha a versenyképesség javítását tűzik zászlajukra.

Ábrahám Zsolt és Bakonyi Zoltánnak a *kiskereskedelemmel* foglalkozó tanulmánya szintén az ország versenyképességét állítja a kutatás középpontjába, de itt már több szó esik a hazai versenyről. A szerzők történeti visszatekintést is beiktatva bemutatják a piac főszereplőit, a kereskedelmi láncok erőfölényét és motívóit, beszállítóik lehetséges harcmodorát. Legfeljebb a piac szerkezetének alakulását bemutató részletes, számszerű elemzéseket hiányolhatjuk, mert így az „iparágban hagyományosan erősnek tekinthető versenyt” és annak további erősödését deklaráló állítás (252. old.) bizonyítása is gyenge.

Érdekes és újszerű viszont a hálózati verseny kereteit felvázoló modell, a kiskereskedelmi verseny szintjeinek elkülönítése, az értékesítő és beszállító cégek szoros és kölcsönös – tulajdonosi és szövetségi kapcsolatokon túllépő – egymásra hatása, aminek működési mechanizmusát a húsipar példája szemléletesen demonstrálja.

Nehéz dolga lenne annak, aki Megyímóri Attila és Szalai Bálint tanulmányából szeretné megérteni a *villamosenergia-ipart* jellemző versenyhelyzet kialakulását és jelenlegi állását. Bár a szerzők felsorakoztatják a bonyolult, technológiai kapcsolódásokkal átszőtt hálózatos iparág legfontosabb szereplőit, ismertetik a mai ágazati struktúra alapját adó privatizáció több elemét és a verseny erősítését célzó liberalizáció egyes lépéseit, az olvasó újra és újra zavarba jön. Először arról értesül, hogy a magántőke bevonása során „mehagyták az addigi monopol környezetet”, majd a következő oldalon abba a megállapításba botlik, hogy „viszonylag szórt tulajdonosi struktúra alakult ki” (142–143. old.). Először azt olvassuk, hogy a privatizáció nem javította a szektor versenyképességét, majd sorra következnek a hatások: az áramszolgáltatásban „szignifikáns és folyamatos termelékenységjavulás történt”, az erőművek többsége jelentős fejlesztésekkel technológiaváltást hajtott végre, ami mérsékelte a környezetszennyezést, csökkentek a hálózati veszteségek, a szabályozást hozzáigazították a nemzetközi mintákhoz (145–147. old.). Először megtudjuk, hogy a multik között és a magyar szabadpiacon „a verseny egyre fokozódik”, „viszonylag kulturált energiapiac alakult ki”, és a verseny „a kiskereskedelemben elég korrekt” (152. old.), később kiderül, hogy az ágazatot a nemzeti bajnokok piacvédelme, a partikuláris lobbierdekerek érvényesítése, a diszkriminatív, politika által befolyásolt ágazati szabályozás jellemzi (170–171. old.). Az egymásnak ellentmondó állítások jó része az iparág neves, de eltérő pozíciókat betöltő képviselőivel folytatott beszélgetésekből kiemelt idézet, amelyeket a szerzők nem ütköztetnek, nem értelmeznek, hanem többnyire kommentár nélkül egymás mellé állítanak. S ez nem egyszerűen szerkesz-

tési, hanem módszertani hiányosság. A hálózatos iparágakkal, ezen belül a magyar villamosenergia-ipar működésével, a privatizáció, a piacnyitás és a piaci koncentráció alakulásával foglalkozó gazdag szakirodalom alapos feldolgozása hozzásegíthetett volna a szükséges háttérismeretek megszerzéséhez, ahhoz, hogy világos gondolatmenet alakuljon ki, amelyben nem az interjúk egymáshoz nem illeszkedő, mozaikszerű összeállítása alakítja ki a struktúrát, hanem a vélemények csak kiegészítő, az ellentétes érdekeket feltáró szerepet kapnak. A tanulmány irodalomjegyzékében felsoroltakon kívül Mihályi Péternek a villamosenergia-iparról szóló könyvfejezetéből (In: *A privatizáció enciklopédiája*. Pannon Egyetem – MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Bp., 2010. 703–750. old.) meg tudható, hogy az MVM Tröszt társaságokra bontása és részenkénti eladása nem végiggondolás nélkül, egyszerűen „így sikerült” (ez a 142. oldalon idézett interjúalany véleménye), hanem évekig tartó vita előzte meg. Az ágazat nemzetközi és hazai liberalizálásáról, a magyarországi piacszerkezet alakulásáról pedig jó összefoglalót adnak például az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének 2008 óta évente megjelenő *Verseny és szabályozás* című kötetei, többek között Valentiny Pál és Vince Péter írásai.

Szerencsére a kötet utolsó, a *kiszervezett szolgáltatásokról* szóló esettanulmánya (Kontra Veronika és Lajkó Erika munkája) meggyőzhet minket arról, hogy bonyolult, első pillantásra nehezen megragadható szektorok versenyhelyzetéről is lehet példásan jó elemzést írni. A szerzők a szakirodalmat és a rendszeresen megjelenő nemzetközi kiadványokat feldolgozva világosan definiálják a szolgáltató központok létrehozásának indítékait, fő tevékenységi területeiket az információtechnológiától a könyvelésen át a marketingig, bemutatják a cégeknek a megrendelőhöz fűződő viszony szerint kialakított típusait (függetlenek és csak az anyavállalatnak dolgozók), majd az iparág felépítése, sajátosságai alapján meghatározzák a verseny különböző szintjeit, eszközeit és földrajzi területeit. Mindennek fényében meggyőző, hogy ezen a speciális piacon a

belföldi iparági verseny csak korlátozottan – lényegében csak a munkaerőpiacon – értelmezhető; a konkurencia terepe a globális és a kelet-közép-európai szint. Ebben a keretben pedig logikusan elhelyezhető az ország versenyképességének és a gazdaságpolitikai tennivalóknak az előtérbe állítása.

A vizsgálatot nemcsak a kötetben itt-ott felbukkanó hiányosságok, hanem főként az eddig elért eredmények – a kutatási modell, a megközelítés és a kipróbált módszertan, a még válasszra váró kérdések világos megfogalmazása – miatt is érdemes lenne folytatni, és eljutni a különböző jellegzetességeket mutató külföldi vállalatok, részpiacok tipizálásához. Ez adhat szilárd alapot egy differenciált, az előnyökkel és a hátrányokkal számot vető gazdaságpolitika kidolgozásához. Jó lenne, ha a Gazdasági Versenyhivatal Versenykultúra Központja és más központi kutatási források a jövőben is támogatnának ilyen elemzéseket.

VOSZKA ÉVA

A francia irodalom története

Szerk. Maár Judit

SZERZŐK: CSEPPENTŐ ISTVÁN, DÉVÉNYI LEVENTE, HORVÁTH KRISZTINA, KALMÁR ANIKÓ, MAÁR JUDIT, PALÁGYI TIVADAR, TÓTH RÉKA

ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 2011. 944 old., 5800 Ft

Hiánypótló kiadvány?

A magyar könyvpiacról talán csakugyan hiányzott egy francia irodalomtörténet, bár nehéz megítélni, mit kíván a piac, ha magyar, és ha a 2010-es éveket írjuk. Tegyük fel, hogy a szocialista hiánygazdaságnak ma is vannak nyomai a könyvkiadásban és a bolti forgalomban, mivel a támogatók felsorolásából (Nemzeti Kulturális Alap, illetve Université de la Sorbonne Nouvelle – Paris3, CIEH–CIEFI) rögtön látni, hogy ezt a vállalkozást kigondolói nem a piaci sikerre alapozták. Alighanem már a szerkesztő és a szerzők is sejtették,

hogy a magyar könyvkedvelő közönség (franciául nem tudó diákok és elszánt olvasók?) nem fognak kapkodni egy homokevéssre hasonlító olvasmányért, amely ráadásul hemzseg a tárgyi tévedésektől és hibáktól.

Jogos viszont az a kérdés, miért éppen egy olyan intézmény hivatott a francia irodalmat népszerűsíteni Magyarországon (a Paris3–CIEH, vagyis a Sorbonne mellett működő Egyetemközi Magyar Központ), amely a magyar nyelv és irodalom külföldi tanítása és népszerűsítése érdekében jött létre? Ez a kérdés azonban, ha alaposan utánanéznénk a lehetséges válaszoknak, olyan újabb kérdéseket vetne fel és olyan tényeket hozna felszínre, amelyek megtárgyalása már nem e recenzió tárgya.

Ezért tehát előljáróban csak annyit szögezlek le, hogy a legutóbbi hasonló vállalkozás (Dobossy László: *A francia irodalom története I–II*. Gondolat, Bp., 1963.) még a körülményektől, a létező szocializmus feltételeitől eltekintve is lényegesen színvonalasabb és használhatóbb áttekintést nyújtott. Mint kézikönyv persze elavult, és nyilvánvalóan magán viseli a korszak ideológiai és politikai adottságainak (elvárásainak) jegyeit, de legalább olvasható, és adatai nem tévesek. Sőt van koncepciója, irodalomszemlélete, és ha a mai olvasó nem fogadja is el marxista nézőpontját, a maga választotta talajon megáll a lábán. Igazságtalan lenne szegény Dobossy Lászlón elverni a Révai- és Aczél-korszak irodalmi látásmódja miatt a port, tehát érdemes korábbra visszamenni, Szerb Antal és Babits Mihály alapvető munkáiig. A nagy elődökkel való összevetés azonban lehetetlen, mert nem találmi közös nevezőt.

Koncepció?

A korábbi szerzők saját nevükkel vállalták véleményüket, és volt is véleményük. Tudtak írni, és tudtak úgy olvasni, hogy abból más is ihletet meríthessen. Szerb Antal nagyszerűen megírta, máig sokak által forgatott remek esszé-sorozata, *A világirodalom története* (Révai, Bp., 1941.) a Kerényi-iskola művészetfilozófiai alapjaira támaszkodva tekinti át az európai irodalmakat, és mond szellemes for-

mában vállaltan szubjektív ítéleteket mindenről. A Goethe-jegyzetként megkockáztatott „Ő volt Goethe” típusú, üdítően pimasz (és igaz) kijelentések ugyanakkor élvezetessé teszik a könyvét ma is minden igazi olvasó számára. Babits Mihályról érdemes lenne hosszabban szólni, hiszen ő Goethe világirodalom-fogalmát is meghaladta a maga áttekintésében (*Az európai irodalom története*. Nyugatkiadás, Bp., 1936.), de az sem ebbe a keretbe illik igazán.

Babitsnál már a felütés többet ér, mint itt egy nemzeti irodalom száraz könyvelői szellemű számbavétele: „Világirodalom: ez a szó valami egységet jelez. Nem egyszerűen az egyes nemzetek irodalmainak összességét. Azoknak a története elolvasható külön-külön. Nem szándékom lajstromba írni őket.” (Babits: *i. m.* 5. old.) További fejtegetéseit nem idézem, mert nyilvánvaló, hogy az egyes irodalmakat világirodalmi, illetve európai irodalmi kontextusban kell látni és tárgyalni, s hogy a világirodalom nem azonos a nemzeti irodalmak számtani összegével, mert azok kölcsönhatásban fejlődnek, ahogyan ezt Babits egy természeti metaforával szépen meg is világítja. Nem így az új kézikönyv, amely legalább száz évet lép vissza az organikus szemlélet terén, vagy még többet, mert ennél már a XIX. század nagy irodalmárai is lényegesen komplexebb képeket alkottak az irodalom létéről és működéséről. Itt az *Előszó* (kollektív aláírással, ami voltaképpen nem aláírás) elintézi a legfontosabb kérdéseket egy brosúrába illő kategorikus kijelentéssel, amely a „meghatározó rész, [...] modell stb.” kitéttel és a szerzőkre mint egy arcképcsarnok falán lógó portrékra utalva bizottsági határozatok hangnemében kiáltja ki fontosnak a francia irodalmat, és ezzel önkéntelenül illusztrálja, milyen statikus és reflektálatlan szemléletű művel van dolgunk. A szerzők mintha nem tudnák, hogy az irodalom az ő szemükben halott tárgy, amelyről hozzávetőleges leltárt készítenek, persze nagyon felületesen, épp csak úgy átabotában. Minden mondatukból hasonlóan ki lehetne elemezni a rejtett tartalmakat, de a mű nem éri meg a hibavadászattal járó fáradságot. Mivel azonban kötetüket a szakma mellett

állítólag az irodalommal „kedvteléből foglalkozóknak” is szánják, jogosan tehető fel az a kérdés, hogy vajon ki olvasgat szívesen egy halotti leltárt? (13–15. old.)

A kötet az irodalom nagy korszakait kívánja követni, mintha a korszakolás nem volna probléma! Ráadásul a szerzők a saját (a rossz egyetemi gyakorlatot követő, de talán praktikus szempontok miatt elfogadható) beosztásukat sem tudják elfogadtatni. Az egyetemeken gyakran századok szerint osztják fel a tanítási- és tanulnivalókat, ami iskolás gyakorlatként is nehezen indokolható, de bevett szokás, viszont igényesebb egyetemeken stílus- vagy műfaj történeti alapú kurzusokat kínálnak. Az itteni választék igen tarka: középkori (időrend) és reneszánsz (stílus) irodalom, azután újra időrendi (századok szerinti) felosztás, majd a kortárs után (!) a frankofónia. Ez utóbbi sem nem időrendi, sem nem stílus kategória, semmilyen szempontból nem illik a sorba, de akkor hogyan is kerül ide, és hol volna a helye? A szakirodalom szerint az első frankofón szerző alighanem Marco Polo, és tőle kiindulva Casanován át (akit mellel a könnyebbség kedvéért meg sem említi a kötet) minden franciául író szerző, tehát Flaubert és Le Clézio szintén az. Persze a frankofóniát korszakok, vagy nyelvi változatok szerint, vagy pedig kulturális, civilizációs alapvetésükből kiindulva is meg lehet határozni, de valahogyan definiálni kell.

Nem szívesen utalok itt most egyes nagy elődök után a nagy kortársakra, de kiváló kézikönyvek jelentek meg hasonló témában, akár egy-egy nemzeti irodalom történetéről legyen szó – hogy csak az itthoni termésből hivatkozzunk a Szegedy-Maszácz Mihály szerkesztette, esszé sorozatban megvalósított, nagy vállalkozásra (*A magyar irodalom története I–III.* Gondolat, Bp., 2007.) – vagy néhány hasonló külföldi kézikönyvre. Ezek közül csak Denis Hollier sok nemzetközi díjjal kitüntetett, franciára is lefordított, kiváló bevezetését idézném fel (Denis Hollier [ed.]: *A New History of French Literature.* Harvard University Press, Cambridge, Mass. – London, 1989.), mivel nagy bátorsággal és kitűnő nemzetközi tudósgárdával, 164 esszében

tárgyalja a francia irodalom történetét 842-től 1989-ig: olyan témákat dolgoz ki, mint a logika és a retorika viszonya (Timothy J. Reiss), a libertinus irányzatot az időszemlélet szempontjából elemzi (Jean Alter), Kálvint pedig a nyelvhasználatára felől közelíti meg. Minden esszé végén alapos (kritikai) bibliográfiai tájékoztató található, és a szerkesztő nem egy sommás előszóban intézi el a francia irodalom fontosságát, hanem több tucat oldalon tekinti át a vállalkozás által felvetett problémák elméleti hátterét, veszi számba a felmerülő lehetőségeket.

A Maar Judit szerkesztette kötet nemcsak határozatokkal veszi elejét mindennemű elméleti fejtegetésnek, de a bibliográfiát is szűken méri. A több mint 900 oldalas magyar kötethez mindössze alig kétoldalas francia nyelvű (?) ajánló bibliográfia tartozik, ahol ötletszerűen keverednek az egyes korszakok vagy stílusok irodalmát tárgyaló könyvek a szűkebb témákról szóló tanulmányokkal, és még a teljes francia irodalmat felölő kézikönyvek sincsenek felsorolva! Nevetséges lenne ugyanakkor a szakmai körökben unalomig ismert *Lagarde et Michard*-t vagy a *Castex – Surer*-t számon kérni a szerzőkön, holott ezek is sokkal használhatóbbak! Még csak az *Abraham–Desné*-t sem reklámálom, az olyan nagy kiadványokat azonban, mint amilyen például a Champion kiadó századok szerint tagolt sorozata, a Larousse Daniel Couty szerkesztette kézikönyve vagy legalább a *BCR* (Beaumarchais–Couty–Rey: *Dictionnaire des littératures de langue française.* Bordas, Paris, 1998.), azért mégiscsak fel kellett volna sorolni! Legalább a bibliográfiában! Így viszont azt sem lehet megtudni, hogy a szerzők miből dolgoztak. Ugyanis ilyen irodalomtörténeteket általában nem kötelező (teljesen nem is lehet) önálló kutatás alapján megírni, de azért illik (még egy szakdolgozatban vagy kisdoktoriban is!) megjelölni a forrásokat, ahonnan a szerző a tudományát meríti. Jelen esetben csak találgathatjuk, hogy ez a sok-sok avított tudás és (gyakran) téves adat honnan ered.

Összefoglalva tehát elmondható, hogy a koncepció úgy rossz, ahogy nincs.

Szerkesztés, lektorálás?

A korszakolás megoldatlanságáról már volt szó, a koncepció és a struktúra hiányáról ugyancsak, most a szerkesztésre szeretnék kitérni. A már említett Dobossy-kötetnek 1963-ban több, összesen öt lektora volt: Gyergyai Albert, Győry János, Hermann József, Köpeczi Béla és Lelkes István. A Maar-köteten hiába keresni lektorok nevét, sehol senki. Holott csak a pesti Francia Tanszéken fel lehetett volna kérni Szabics Imrét vagy Karafiáth Juditot a szövegek átnézésére, és akkor biztosan nem maradt volna bennük annyi hiba és félreértés. Tágabb körben a szakmából még több hozzáértő adódott volna az egyes fejezetek lektorálására, esetleg megírására. Megkockáztatom, hogy Lőrinszky Ildikó mint szerző is megállta volna a helyét, de Ádám Péter már összeállított több listát a hiányokról és a tévedésekről, köztük a sértő mellőzésekről és a kimaradt jelentős francia szerzőkről (lásd cikkét az ÉS 2012. február 10-i számában: *A jó tanuló felel*).

A szerkesztőnek nem erőssége – egyebek mellett – a filológiai pontosság sem. Egyik korábbi művéből szeretném egy monumentális tévedésre felhívni ezúton a figyelmet. Maar 2001-ben jelentette meg a *Fantasztikus irodalom* című művét (Osiris, Bp., 2001.), amely nagyon emlékeztet ugyan Tzvetan Todorov akkor még lefordítatlan, de világnyelveken már klasszikusnak számító összefoglalójára a témáról (*Introduction à la littérature fantastique.* Seuil, Paris, 1970.), de nem eléggé. Todorov ugyanis rendkívül művelt szerző, amit a magyar szintézis alkotójáról nem lehet elmondani. Ez önmagában kisebb baj lenne, ha legalább utánanézne a forrásainak, és némi kritikával kezelné őket. Az idézett összefoglalóban Todorov gyakran idézi példái között egy kizárólag franciául író XVIII. századi frankofón szerzőt, Jan Potocki (1761–1815) híres, de több címen és több nyelvi változatban is ismert regényét, amelyet leginkább *A zaragozai kézirat* címen emleget a szakirodalom. A műből készült lengyel film (rendezte Wojciech Has, 1965.) is több címen fut, nyelvterületek szerint. Csakhogy

a mű története rendkívül bonyolult (legújában nem Zaragozában, hanem egy lengyel levéltárban találták meg újabb és bővebb kéziratait, ennek alapján készült el a kritikai kiadása is), de *Avilai hercegnő*, illetve *Kaland a Sierra Morénában* címmel is említik. Az utóbbi címen ismerik német nyelvterületen, és magyarra is ezzel a címmel fordította le Gimes Romána és Rayman Katalin, már 1979-ben (Európa, Bp., Pályi András utószavával). Az utóbbi címen futó szövegváltozat nem a francia eredetiből, hanem annak későbbi, lengyel „visszafordításából” készült, de valamennyi cím ugyanannak a szöveg-együttesnek különböző részeire utal. Todorov nem magyarázza el a szöveg már 1970-ben is igen bonyolult történetét, amely azóta még szövevényesebbé vált azáltal, hogy tudottnak tételezi fel ezeket az összefüggéseket. A szerző nevét sem említi mindig, így aztán, Maár Judit magyar szövegébe *különböző művekként* kerültek át Potocki „kéziratai”. Nem jelzi, hogy a műnek (pontosabban egy részének) már van magyar fordítása, ami a lengyelből készült, holott ez kötelező lett volna a csak magyarul olvasók tájékoztatására. Egyértelműen kiderül tehát, hogy nem tudja: ugyanannak a szövegnek különböző változatairól beszél... Az ilyen félreértéseket egy hozzáértő, művelt lektor vagy akár egy jó kiadói szerkesztő is ki szokta szűrni, de újában nem szerkesztik a kéziratokat, hanem csak kiadják.

Ha most kizárólag a kötet fejezetek szerinti felépítését és jellegét vizsgáljuk meg közelebbről, az eredmény egy furcsa, legalábbis tarkabarkának nevezhető kép lesz. A középkor és a reneszánsz irodalma (szerző: Palágyi Tivadar) című részben előbb egyáltalán nincsenek lapalji jegyzetek, például életrajzi tájékoztatók, viszont a szerző feltűnteti a felhasznált idézetek fordítóit. Ugyanó a reneszánsz részben hirtelen szükségét érzi, hogy Rabelais kapcsán életrajzot, sőt magyarázó jegyzeteket is közöljön. Azt hinné az olvasó, hogy ez értékítélet, tehát csak a kimagaslónak (legjobb?) szerzőnek tartott Rabelais részesül ilyen kitüntetésben, de téved. Rajta kívül nemsokára Navarrai Margit is kap némi lábjegyzetelést, de kevesebbet. Viszont Ronsard már

nem, sőt Montaigne sem! Igaz, hogy az utóbbinál némi életrajzi adatok bekerültek a főszövegbe, de tárgyi jegyzet vagy kommentár nem járt neki. A XVII. század ennél is érdekesebb tarkaságba merül (szerzők: Kalmár Anikó és Dévényi Levente), mert a kötelezőnek talált (?) történelmi lecke-felmondás után a barokk részben még szakirodalmi utalás is akad, sőt – bár elvétve – szómagyarázatok (hekatomba, 174. old., *bergerie*, 185. old.), de még a francia kiadásokra hivatkozó jegyzetek is felbukkannak (magyar fordítás nélkül). Ezek a szerzők viszont egyáltalán nem tudnak magyar fordításokról, majd egyszerre elkezdik jelölni a fordítókat, egyeseknél igen, másoknál nem. Nincs jele annak, hogy tudnák: Corneille és Racine drámáiból több is megjelent a *Klasszikus francia drámák* című gyűjteményben (Európa, Bp., 1964.), nem kisebb fordítók, mint többek közt Kálnoky László és Nemes Nagy Ágnes magyarázásában. (Molière életművére itt a rendkívüli bőség miatt nem térhetek ki, és amúgy is talán őt ismerik a magyar olvasók a legjobban a francia írók közül.) *A hazug* című Corneille-komédiát viszont külön megemlíti a szöveg, igaz, csak az 1643-as francia kiadást jelölve a lábjegyzetben (197. old.), és elhallgatva, hogy az említett gyűjteményben az egész darab le van fordítva. A *Cinna* esetében fordított a helyzet: sem a francia kiadásokról nem esik szó, sem a magyar fordításról, viszont hirtelen egy szövegből vett idézet váratlanul meg van lábjegyzetelve, és kiderül, hogy azt a néhány sort Nemes Nagy Ágnes fordította. Azt, hogy az egész darabot szintén olvasni lehet tőle ugyanabban az antológiában (1964), titok fátyla borítja. Ebben a részben szintén fura érzés fogja el az olvasót, mert hol voltak francia kiadások, hol nem, hol fordították az illető szöveget, hol nem tudni, milyen nyelven keletkezett. Általában mintha inkább nem léteznének a szövegek magyarul: hol van fordító, hol nincs, hol névtelen fordítók tollából olvasható egy nem tudni, mikor és hol magyarra fordult szöveg, amelynek lelőhelyét szintén elhallgatják az olvasó elől.

A szerkesztetlen kötet következő része ehhez képest egy eléggé ijesztő újítással szolgál: Cseppentő Istvánnal

(XVIII. század) a magyarul is megtalálható szövegek (pontosabban egyes műcíme) vadonatúj és rossz fordításban szerepelnek. Igaz, hogy személyesen érintett vagyok egyes szövegek magyarra fordításában (pl. Claude de Crébillon, Sade márki és mások esetében), mégis meg kell jegyezni, hogy ez így nem helyes és nem szokás. Az sem volna helyes, ha Cseppentő István félrefordításokat igazítana ki ily módon, mert ha már létezik magyar változata az illető szövegnek, akkor azt előbb jelezni kell, és csak utána lehet bírálni és jobbat ajánlani. Erre a „rossz szokására” Marivaux kapcsán még visszatérek.

Cseppentő tehát hibásra „emen-dál”, ugyanakkor szorgosan láb-jegyzetel, ha adatokat lehet közölni. D’Alembert-ről például feltétlenül meg kell tudni, hogy „talált gyermekből lett neves matematikus”, és hogy nevét egy templom lépcsőjéről kapta, „attól a csendőrtől, aki ráta-lált” (359. old.), de filozófiatörténeti jelentőségéről csak egy szűk oldalra futotta. Az is főleg az *Enciklopédia* szerkesztői között dúló viszályokról szóló pletykák szintjén. Casanova voltaképpen jól járt, hogy nem került be a pletyokrónikába, mert elképzelni sem merem, miket tudnánk meg róla és rossz erkölcséről! Marivaux sem éppen fényesen kerül ki a szerző tolla alól. Nagyszerű alkalom lett volna ez a „kézikönyv”, hogy felfedezze a magyar közönség számára a filozófus, a gondolkodó Marivaux-t, de erről nincs említés. Még az elhallgatás oka-it is érdekes lett volna röviden áttekinteni, de nem, ehelyett viszont sok adatot tudunk meg korai, magyarra mindeddig lefordítatlan regényeiről, bár itt is csak külső forrásokból tudható, hogy ezek a szövegek sem olvashatók magyarul, akárcsak a két nagy (befejezetlen) regény, amelyek közül az utóbbinak a címét alaposan félrefordítja a szerző.

A *Paysan parvenu* (1734–35) esetében már Illyés Gyula is tévedett, amikor a *Francia irodalom kincsháza* című antológiájában (Athenaeum, Bp., 1947.) *Feltörekvő parasztnak* fordítja a regény címét (vagy szerkesztőként így hagyta megjelenni). Cseppentő *Felkapaszkodott parasztleánya* azonban még az övénel is izesebb és vaskosabb

tevédes. A hiba forrása ugyanaz, és a szótárforgatás fontosságára hívja fel a figyelmet: a *parvenu* jelző ugyanis korábban nem volt pejoratív a franciában... (lásd például a Littré-szótárat). A főhős parasztleány, Jacob „felkapaszkodása” a paraszti sorból a társadalmi ranglétrán a nemességig, valódi sikertörténet, amit mindenki megért, ha elolvassa a regényt. Ezt egyelőre csak franciául teheti meg. Nem ildomos tehát így félrevezetni a magyar olvasót a regény valódi tartalmát illetően, hiszen Marivaux mindkét szóban forgó regényét (Marianne és Jacob karrierjéről) a társadalmi siker receptjeiről írta, tehát a cím a *Nemessé lett paraszt* vagy *A parasztból lett nemes*, vagy valami hasonló kellene hogy legyen. Kemény dió, elismerem, de ez a majdani fordító gondja, nekem itt csak az a feladatom, hogy megpróbáljam eloszlatni a Cseppentő által okozott félreértést (azaz kiigazítani a súlyos félrefordítást).

A Sade-művek esetében ráadásul személyes sértettséggel tudom felhánytorgatni az átfogó tudatlanságból fakadó félrevezetés eseteit. Elismerem, hogy nem tudtam szépen lefordítani a *Philosophie dans le budoir* címét, de azért olyan förmedvényt, mint *A budoár filozófiája* semmiképpen nem írtam volna le. A budoár nem bölcsekedik, hiszen a budoárban bölcsekednek különböző cinikus és romlott libertinusok, ami elég fontos különbség. A nagy bökkenő az, hogy a *budoár* szó és az a valóság, amelyre vonatkozik, szinte lefordíthatatlan magyarra, így nincs mihez kapcsolni a filozofálást. Ennek ellenére mégsem kellene rosszabbra javítani az én jogosan bírálható félmegoldásomat. Jelentem továbbá, hogy többen több Sade-művet is lefordítottunk magyarra, Vargyas Zoltán, Pelle János és mások. Ezek a fordítások 1989 óta meg is jelentek, illenék ismerni és feltüntetni őket. Apró megjegyzés, hogy a *Szodoma* címében a napok számát illik betűvel írni, ahogyan Vargyas Zoltán helyesen tette is (Athenaeum 2000 Kiadó, Bp., 2001.), amit a fordítást forgató olvasó mindjárt észrevesz.

Mivel a recenzióknak nem feladatuk, hogy minden tévedést listázzanak és kiigazítsanak, csak azt tudom

mondani, hogy a durván leegyszerűsítő Voltaire-, Rousseau-, Diderot- stb. fejezetek helyett minden érdeklődő olvasónak Kis János, Ludassy Mária és más hozzáértő elemzők munkáit javaslom, noha a munkáikra ebben a kötetben még utalás sincs.

A következő rész, *A 19. század*, a szerkesztőnő saját munkája, amely már nem is pusztán lektor, hanem szerző után kiált. A megfelelő szerző adva is lett volna Lőrinszky Ildikó személyében, aki a korszak Európa-szerete elismert kutatója és egyben avatott fordító (itt csak kiváló, franciául és magyarul egyaránt olvasható Flaubert-könyvet idézem: *L'Orient de Flaubert: des écrits de jeunesse a Salammbô: la construction d'un imaginaire mythique*. L'Harmattan, Paris, 2002.; magyar változata: *Utazás Karthagóba*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2005.). Ehelyett hosszú és érdektelen szövegeket olvashatunk viszonylag jelentéktelen szerzőkről, míg a közismert nagyok, mint Balzac, Stendhal, Flaubert és a korszak nagy költői (Baudelaire, Rimbaud, Mallarmé) csak sommás értékelésben részesülnek. Mintha mindenki magyarul írt volna: egyetlen forrás, egyetlen kiadás vagy fordítás sincs feltüntetve. Maar egy korábbi, hitelrontásnak beillően rossz saját fordítását (Chateaubriand *Síron túli emlékirataiból*. Osiris, Bp., 1999.) sem említi meg, egyébként igen méltányosan, ha már Gyergyai Albertet, Lányi Viktort vagy Bartócz Ilonát nem tartotta fontosnak feltüntetni. Itt is folytatja Chateaubriand presztízsének rombolását: azok kedvét is elveszi az idézett emlékiratok forgatásától, akik még nem találkoztak magyarul a szerző műveivel, és nem hallották, hogy Proust és Pascal mellett a legnagyobb francia stílusművészek között tartják számon.

A XX. század Horváth Krisztinának jutott, akinek eddigi publikációi ezt semmiképpen sem indokolják, ahogyan utólag maga az öt fejezet sem. Hogy kerüljem az elfogultság látszatát, a korszakhoz nálam jobban értő Gyimesi Tímea (kézirat) szakvéleményét szeretném idézni, aki egy habilitációs kérelem kapcsán bírálta a kötetnek ezt a részét: „A Maar Judit szerkesztésében közreadott *A francia irodalom története* című kötet

nagyszabású vállalkozás, ennek része az az öt fejezet, amelyet Horváth Krisztina állított össze s amely egyben a habilitációs dolgozata. A vállalkozás, amelynek bevallott célja az, hogy korszerű kézikönyvet adjon az olvasó (pontosan ki a célközönség?!) kezébe, mondván, utoljára 1963-ban jelent meg francia irodalomtörténet. Ennek a feladatának azonban nem tud megfelelni, noha a hagyományos korszakokra történő felbontás azt sugallhatja, hogy egy-egy történelmi időszak a korszakot behatóan ismerő szakértő átfogó ismertetésében jelenik meg a rendelkezésre álló fejezetekben. Némi humorérzékkel kell rendelkeznie, hogy a korszerűség elve érvényesülésének tartsuk az irodalomtörténet pusztá megjelenését. Merthogy a kötet nem számol el azzal a fordulattal, amely újra lehetővé teszi egy történelmi nézőpont érvényesíthetőségét. Nem tekinti át azt a vitát, amely a hatvanas évektől kezdve az irodalom tanulmányozását függetlenítette a történelmi perspektívától. A korszerűség abban akar megnyilvánulni, hogy egy nagyvonalú, kvázi elméletellenes gesztussal visszaállítja jogaiba (érvek és ellenérvek nélkül) az irodalom történetének fiktív narratíváit, az irodalomnak a történetét, ráadásul egy olyan változatban, amely semmiben nem mutat affinitást a keletkezés jelen idejének problémái iránt.” A bíráló – hozzám hasonlóan – teljesen reflektálatlannak tartja a fejezetek irodalmi látásmódját, és abban foglalja össze véleményét, hogy „a kötet kifejezetten korszerűtlen, ám sajnos nem nietschei értelemben”. Technikailag ez a rész is éppen olyan átgondolatlan, mint a többi (itt ugyan szerepelnek fordítók, néhol még némi szakirodalom is, életrajzok azonban hol igen, hol nem, teljesen ötletszerűen).

Utoljára maradna a *Frankofónia irodalma* című rész, Tóth Réka tollából. Ha a szerző adott volna valamilyen meghatározást a frankofónia fogalmáról a nyelvészetben és az irodalomban, akkor talán értékelhetők lennének ezek a fejezetek. A 873. oldalon adott bevezető azonban sem történelmi, sem elméleti szempontból nem állja meg a helyét, és a rossz, téves vagy csak suta fordítások (lásd például „A békek irodalma” alcímet, 877. old., ahol rá-

adásul a szót magát sem magyarázza meg a fejezet) végképp nem könnyítik meg az olvasást. Mindenekelőtt Xavier Deniau, Auguste Viatte, Jacques Noiray, Dominique Combe alapvető fogalmakat tisztázó könyveit ajánlom itt az érdeklődők figyelmébe, de sok más szakember kiváló bibliográfiai tájékoztatókkal ellátott, alapvető munkáit is haszonnal forgathatják a franciául és angolul olvasók. Néhány cím a hatalmas szakirodalomból, amelyből a kongresszusok és nemzetközi találkozók előadásai is érdekesek (Például: *Littératures postcoloniales et francophonie: conférences du séminaire de littérature comparée de l'Université de la Sorbonne nouvelle*. Textes réunis par Jean Bessière et Jean-Marc Moura. Champion, Paris, 2001.; *Francophonie et identités culturelles*, sous la direction de Christiane Albert. Karthala, Paris, 1999). Az elméleti tisztázáshoz jól jön Michel Beniamino esszéje: *La francophonie littéraire: essai pour une théorie*. L'Harmattan, Paris – Montréal, 1999. De legalább az olyan alapvető szótárakat forgatta volna a szerző, mint – mutatóba: Paul Wijnands: *Dictionnaire des identités culturelles de la francophonie: analyse du discours identitaire de langue française à travers 3000 notions*. Conseil international de la langue française, Paris, 1993.; *Dictionnaire général de la francophonie*, sous la direction de J. J. Luthi, A. Viatte, G. Zananiri. Letouzey et Ané, Paris, 1986. A sort itt is hosszan lehetne folytatni, de nem érdemes, hiszen a kötet (állítólag) a magyar nyelven olvasóknak készült, tehát a szerzőnek kellett volna feldolgoznia a fogalmi, nyelvi és lényegi kérdéseket. Az átgondolatlanság sajnos itt is megmutatkozik a források kezelésében, és ennek a szomorú tarkaságnak a jegyében ér véget az egész vállalkozás.

Apparátus?

A fentiek ismeretében talán nem meglepő, hogy a névmutató rossz (a szerzők, történeti személyek és a szakirodalmi tételekben szereplő nevek nincsenek elkülönítve), tárgy- és címmutató nincs, persze tisztázatlan fogalmakhoz nem sok hasznát vennénk, és így tovább. Egy kézikönyv, amelynek már az alapjait sem gondol-

ták át, amelyek nem megbízhatók az adatai, nincsenek megfelelő mutatói, persze egészében sem igazán használható. A bibliográfiát, amely váratlanul francia nyelven bukkan elő a semmiből (magyar fordítás nélkül), a világon sehol nem fogadnák el, talán még szakdolgozatban sem.

Irodalmi leltár fantom olvasóknak?

Ezek után összeállíthatnák még hibajelzőket és hiánylistákat, de hosszúak lennének, és az olvasó unná. Ádám Péter igen szellemesen jelezte az új dimenzióit és főbb irányait már idézett ES-cikkében. Ennyi bőségesen elég. Többhöz külön kötetben kellene lajstromozni a hiányzó fogalmakat és szerzőket. És egyáltalán: miért kérjük számon egy-egy szerző hiányát vagy a téves adatokat egy olyan könyvön, amelynek alapvetően nincs semmiféle koncepciója? Persze hálás dolog (volt) megkérdezni, hogy mit keres Brunetiére egy állítólag a magyar közönségnek készült(?) műben, amikor a francia kritika sem tartja fontosnak, és olyan óriások hiányoznak, mint Derrida, Deleuze vagy Foucault. Mindezek a szerzők, külön sértésként, csak úgy mellesleg, véletlenül, felsorolásokban bukkannak elő. Deleuze például azért szerepel egyvel többször, mint mondjuk Derrida, mert „lelkese-dik” Tournier egyik művéért. A szakmai közvélemény bizonyára az egész világon úgy tartja, hogy Deleuze, Derrida vagy Barthes (stb.) saját jogán is megérdemelne egy fejezetet, fordítottak is tőlük magyarra már több művet, de Maár és csapata másként ítélte. Ha történetesen Deleuze-nek nem tetszik meg nagyon Tournier *Péntekje* (mint *vadember*-figura), és nem ír róla, akkor ebből a kötetből talán ki is maradt volna. Derrida vagy Foucault sem járt jobban – de nincs kizárva, hogy a kifelejtettek jártak jobban... Igaz, hogy Horváth Krisztina 1922 helyett 1927-ig hagyja élni Marcel Proustot, ami lehetne egyszerű sajtóhiba is, de talán mégsem az, és mindenképpen megbocsáthatatlan. (Kínos egybeesés, hogy az 1927 *Az eltűnt idő nyomában* című regényfolyam posztumusz utolsó kötetének kiadási évszáma, tehát inkább keverésről lehet szó, mint másról. De számít ez?) Igaz, hogy Céline

a 769. oldalon a szövegben 1884-ben születik, néhány sorral lejjebb, a lábjegyzetben pedig 1894-ben, de mire idáig ér az olvasó, ember legyen a talpán, ha lexikonok segítségével kideríti, hogy a lábjegyzet dátuma a pontos. Szemmel láthatólag korrektor sem volt. És nemcsak elfáraszt, de el is kedvetlenít az ilyen olvasmány, holott ebben a műfajban a kedvcsinálás lenne az elsőrendű cél...

Akár így, akár másképp, egy kézikönyv legyen pontos. Legyen olvasható. És legyen koncepciója.

KOVÁCS ILONA

Alexis de Tocqueville: Emlékképek 1848-ról

Bev. John Lukacs. Ford., jegyz., névmutató: Ádám Péter. Európa Könyvkiadó, Bp., 2011. 499 old., 3800 Ft

A francia 48 filozófiai krónikája

Az 1848-as francia forradalom talán kevésbé ismert, mint nagy elődje; itthon elsősorban mint a magyar 48 előzménye él a köztudatban. A rendszerváltás előtt hazai értelmezését ráadásul meghatározta, hogy Marx két rövidebb művet is szentelt eseményeinek, az *Osztályharcok Franciaországban 1848–1850* és a *Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája* című pamflet jellegű írásokat. Most azonban végre magyar nyelven is olvashatók Marx jelentős kortársának, a politikafilozófus Alexis de Tocqueville-nek az emlékiratai a forradalmi eseményekről.

Tocqueville 48-as *Emlékképei* nem pusztán a történések emlékiratszerű feljegyzései, hanem egy politikai gondolkodó elmélkedései egy történelmi esemény kapcsán. Ugyanolyan fontos a szerző életművében, mint *Az amerikai demokrácia* vagy *A régi rend és a forradalom*. Tocqueville nem szánta kiadásra, így csak több évtizeddel halála után látott napvilágot. Mivel „saját használatra” készült, a legszemélyesebb gondolatait írja itt

le, amelyek természetesen nem a bordeaux-i borokról és a normandiai tájakról szólnak, hanem forradalomról, történelemről és politikáról. Nemcsak Tocqueville gondolkodásába kapunk betekintést, hanem a korszak francia politikai életébe is: szinte megelevenednek előttünk a politikai szereplők – Lajos Fülöpötől Bonaparte Lajosig – nevetségességükkel, emberi gyarlóságukkal, sőt testi hibáikkal. Lévén a monarchikus törvényhozás képviselője, majd köztársasági honatya, végül pedig külügyminiszter, Tocqueville megismertet a politika boszorkánykonyhájával is, bemutatva, milyen szerepet játszik a taktika, a retorika, a közhelyek, az indulatok és a fondorlatok egy ország vezetésében.

Politikai és társadalmi forradalom

A Párizsban kitörő forradalom volt a „népek tavaszának” nyitánya. A forradalmi hevület járványszerűen terjedt tovább a német és olasz területeken, Bécsen keresztül pedig egészen Pest-Budáig. A februári forradalom közvetlen célja Lajos Fülöp polgárkirályságának megdöntése és a köztársasági államforma létrehozása volt. Ezt a forradalmat nem az uralkodó abszolutista önkénye váltotta ki, mint a későbbi bécsit vagy a pestit, ugyanis a júliusi monarchia stabilitása inkább hazug kompromisszumokon, és nem annyira katonai vagy rendőrállami elnyomáson alapult (habár fennállásának tizennyolc éve alatt több kisebb felkelést vérbe fojtottak). Tocqueville szavaival: „Ez a kormány ugyanis nem elnyomó volt, csak kirekesztő, nem erőszakos, csak korrupt, ezért nem is annyira gyűlölet övezte, mint inkább megvetés.” (114–115. old.) Így – és erre figyel fel Tocqueville – a francia 48 nem is politikai célkitűzéseket állított a középontba, sokkal inkább társadalmiakat, amelyek eléréséhez a hatalom elmozdítása csak eszköz volt. Elsősorban társadalmi forradalomról volt szó, s ennek felismerése vezette Tocqueville-t fontos megállapításokhoz.

Vizsgálódását egy szociológiai megfigyeléssel indítja: a barikádokon most nem a polgárság harcolt, hanem a munkások.

„A februári vihar azonban nemcsak elkerülte a polgárságot, de mintha a

forradalom épp ez ellen a társadalmi osztály ellen irányult volna.

Mivel a megrázkódtatásban a két fél, amely Franciaországban fő alkotóeleme a társadalomnak, végleg elkülönült egymástól, a nevető harmadik, vagyis a köznép maradt a hatalom egyedüli birtokosa.” (111. old.)

Nemcsak a munkásság fontos szerepére figyel fel, de a közöttük terjedő szocialista nézetekre is, amelyek szerinte sokszor egymásnak is ellentmondó eszmék, de közös jellemzőjük, hogy nemcsak a politikai hatalmat, hanem a társadalmat is meg akarják változtatni. A magántulajdon eltörlésének lehetősége is felmerült, sőt Tocqueville azt jósolta, hogy „nincs messze az idő, amikor a politikai harc átalakul a tulajdonnal rendelkezők és nincstelenek háborújává; ezt a háborút a magántulajdon csatamezején fogják megvívni” (28. old.). Mintha Marxot hallanánk. A forradalom alapvetően szocialista jellege a kortársakat megdöbbentette, Tocqueville-t kevésbé. Mint írja, a köznép már hatvan éve forrong, és csak most jutott el oda, hogy egyedül is forradalmat robbantson ki.

Hogy a nemzetgyűlésben mégsem ültek nagy számban szocialisták, annak nem az az oka, hogy – mint Marx gondolta – a burzsoázia mintegy háttá támada a munkásságot, hanem egyszerűen az, hogy a párizsi munkásság hevülete korántsem terjedt ki az egész országra, a parasztságot például el sem érte, nem is hallottak róla; a választásokon pedig azokra a jelöltekre szavaztak, akiket már ismertek. Tocqueville is a régi választókörzetében aratott fölényes győzelmet.

„Az új forradalom szocialista jellegét” a februári eseményeknél is jobban megmutatta a júniusi népfelkelés. A Louis Blanc elképzelései (*A munka megszervezése*) nyomán létrejött nemzeti műhelyekről ugyanis néhány hónap alatt kiderült, hogy több pénz van visznek, mint hoznak. Júniusban a felosztásukról döntöttek, ami ezeket tett ismét munkanélkülivé, még jobban felszította a munkások haragját, és fegyveres felkeléshez vezetett. Tocqueville úgy látta, ez a „ribillió” nemcsak a köztársaságot, a polgárságot, hanem a szabadságot is veszélyezteti, ezért a maga eszközeivel küz-

dött a felkelők ellen: mint megbízott továbbította a köztársaság felhívását a nemzetőrök csoportjaihoz. Ehhez végig kellett járnia a forrongó Párizs utcáit, ennek köszönhetjük érzékletes leírásait a szűk sikátorokban gerillaharcra változó munkásfelkelésről. Egy ízben majdnem ott is maradt egy utcaközvetben, végül csak a kalapja bánta az incidenst.

Filozófiai és szociológiai szempontból azonban sokkal érdekesebb az, ahogy a júniusi történeteket értelmezi. Marx egyértelműen osztályharcnak fogta fel az eseményeket: a proletariátus és a burzsoázia harca a párizsi utcákon lényegében az első igazi proletárforradalom, amely, bár elbukott, a jövő szociális forradalmának nyitánya lehet. Marx értelmezését Tocqueville-é is alátámasztja: „Nem politikai harc volt – írja –, hanem két társadalmi osztály küzdelme, valószínű polgárháború.” (209. old.) Őt elsősorban az aggasztotta, hogy a szocialista ideológusok a munkásosztály fejébe verték: a magántulajdon nem szükségszerű valami, és a tulajdon lopás. „Bemesélték ezeknek a szegény ördögöknek, hogy az őket megrövidítő tehetősek lopással tettek szert javaikra. Elhitették velük, hogy a vagyoni egyenlőtlenség ugyanolyan ellentétes a morállal, mint a társadalmi igazsággal vagy a természettel.” (210. old.)

Tocqueville félelme azonban nem pusztán a vagyonos ember félelme a vagyonosok ellen irányuló indulatoktól és eszméktől. Felismerte, hogy szörnyű rombolásokhoz, majd kegyetlen zsarnoksághoz vezethet, ha néhány demagóg felerősíti a szegények irigységét és gyűlöletét a gazdagok iránt. Mintha előre látta volna a XX. század kommunista diktatúráit: Lenintől Pol Potig minden „proletárdiktátor” ezekre az érzelmekre apellált. Az ő kommunizmusukat nevezte Marx „nyers kommunizmusnak”: „Ez a kommunizmus – amennyiben tagadja az ember személyiségét – éppen csak következetes kifejezése a magántulajdonnak, amely ez a tagadás. Az általános és hatalomként konstituálódó *irigység* az a rejtett forma, amelyben a *kapzsiság* előáll, és csak más módon elégti ki magát. [...] A nyers kommunista csak ennek az irigységnek és az *elképzelt* minimumból kiinduló egyenlősítésnek a kitel-

jesülése.” (Marx: *Gazdasági-filozófiai kéziratok*. Kossuth, Bp., 1970. 67. old.) Marx nem ismerte fel, hogy a felkelő munkásokat elsősorban ezek a nyers indulatok mozgatták, nem pedig a magántulajdon „pozitív” megszüntetésének elvont eszméje.

Forradalom és történelem

Tocqueville műve egyrészt személyes emlékeket ad közre a forradalmi eseményekről, másrészt egy politikai gondolkodó felismeréseit rögzíti. Nem úgy, hogy az események krónikáját időnként eszmeifuttatások szakítanák meg, hanem az eseményeket mindig okaikkal együtt mutatja be. Nem egyszerű krónikásként, hanem történetíróként dolgozik: történeti magyarázatokat nyújt, a történelem közötti ok-okozati kapcsolatokat tárja fel, s ezekből vezet le általános következtetéseket bizonyos történelmi tendenciákról. Elveti a történelemfilozófiai sémákat, az absztrakt elvekből kiinduló magyarázatokat: „Mindig is idegenkedtem azoktól a merev gondolatrendszerektől, amelyek valamilyen végzetes láncba illeszkedő nagy előzetes okokkal igyekeznek magyarázni a történelmi eseményeket, és amelyek teljesen kiiktatják az embert a történelméből. Minden nagyvonalúságuk ellenére is szűkösen érzem ezeket a rendszereket, és hazugnak is, bármilyen matematikai egzaktussággal próbálják is igazságukat előadni.” (98. old.) Ezek a mondatok joggal juttatják eszünkbe Popper kritikáját a marxi történelemfilozófiáról s általában a historicizmusról. (Tegyük hozzá, Tocqueville szinte bizonyosan nem ismerte Marx munkásságát.)

Ezzel szemben a politikusok azt a magyarázatípust kedvelik, amely minden eseményt néhány ember cselekedeteire vezet vissza. Nem foglalkoznak általános tendenciákkal, a mélyben zajló folyamatokkal. Ezért döbbenette meg őket annyira a forradalom kitörése, amelyet csak fatális véletlenként tudtak értelmezni, okait meg sem kísérelték feltárni. Tocqueville szerint a politikusok ugyanis azt hiszik, „a kezükkel működött kis rugók ugyanazok, mint amelyek a világot forgatják a tengelye körül” (98. old.).

Mi hát Tocqueville felfogása a helyes történelmi magyarázatról? Kidolgozott elméletet ne várjunk tőle, be kell érünk néhány megjegyzéssel. Tocqueville szerint az eseményeket egyszerre magyarázzák „általános okok” és „véletlenek”. Az utóbbiak nem valódi véletlenek, csupán „másodlagos okok felfejthetetlen gubancáról” van szó, amelyet mi jobb híján hívunk véletlennek, és amely csak akkor hat, ha „az előzmények, az intézmények sajátos karaktere, a mentalitás meg az erkölcsi szint együttesen biztosítja neki a nyersanyagot” (98. old.). Így kíséri meg Tocqueville is az „általános okok” és a „véletlenek” együttes hatásából magyarázni a februári forradalom kirobbanását. Általános okokra az ipari forradalom hatásaitól az újabb keletű gazdasági és politikai elméleteken keresztül a központosításig számos példát hoz, míg a véletlenek között egyaránt megemlíti az ellenzék ügytelenségét és Lajos Fülöp szenilitását. Vagyis az idő megérett a forradalomra, és bizonyos baklövések, rossz intézkedések, alkalmatlan szereplők kellettek csak (de föltétlenül) ahhoz, hogy a robbanás bekövetkezzék.

Tocqueville hosszan ecseteli a júliusi monarchia politikai viszonyait, Lajos Fülöp királyságának természetét és azokat a jeleket, amelyek szerinte mind egy hamarosan bekövetkező forradalomra utaltak. Hogy ne csak utólagos bölcsességnek tűnjenek szavai, idézi saját, a képviselőházban elmondott beszédét egy ilyen forradalom lehetőségéről, amelyre a többi képviselő csak gúnyos nevetéssel válaszolt. Amikor kijelenti, hogy a júliusi monarchia lényegében a középosztály uralmát jelentette, akkor már-már marxista választ nyújt a „polgárkirályság” természetének kérdésére. Egyébiránt Marx a „financiarisztokrácia” uralmaként definiálta a monarchiát, s ezzel lényegében ugyanazt mondta, mint Tocqueville, csak máshogy nevezte meg az „uralkodó osztályt”. Még érdekesebb, hogy mindketten „részvénytársaságnak” gúnyolják a megbukott politikai berendezkedést. Tocqueville: „az akkori hatalom, uralkodásának vége felé, mintha egy közönséges részvénytársaság lett volna; [...] minden

intézkedésében kizárólag azt nézte, mennyi hasznot látnak majd belőle a részvényesek.” (18. old.) Marx: „A júliusi monarchia nem egyéb volt, mint a francia nemzetgazdaság kiaknázására alakult részvénytársaság.” (Karl Marx: *Osztályharcok Franciaországban 1848–1850*. Kossuth, Bp., 1976. 44. old.)

A legérdekesebbek történelemfilozófiai elmékedései. Nem törvényszerűségekből gondolkozott, mint Marx, csakis a történelem bizonyos tendenciáiról beszélt. Egész életművén végighúzódik az a gondolat – *Az amerikai demokráciától A régi rend és a forradalomig* –, hogy az európai társadalomfejlődést a demokratizálódás tendenciája jellemzi. Az ő szótárában a „demokrácia” nem elsősorban demokratikus politikai berendezkedést jelent, hanem azt az uralomformát, amely az arisztokráciát kívánja felváltani, s a társadalmi létfeltételek egyenlőségeként írható le. Nem vagyoni egyenlőséget jelent, hanem a kiváltságok hiányát.

Tocqueville azért utazott az 1830-as években az Amerikai Egyesült Államokba, ahol létrejött a létfeltételek egyenlősége, hogy Európa jövőjét tanulmányozhassa. Amerikában is csak Franciaország érdekelte: a francia forradalom ugyanis szerinte nem más, mint a demokratizálódási folyamat kifejeződése, csak bizonyos okokból – amelyeket majd utolsó művében elemez – ez a folyamat Franciaországban nem lehetett zökkenőmentes. A 48-as francia forradalom tapasztalataiból arra következtetett, hogy a nagy francia forradalom még mindig nem ért véget: nem újabb forradalommal van tehát dolgunk, hanem egy hosszú forradalmi folyamattal, ha tetszik, „permanens forradalommal”, amelynek egyleőre nem is látszik a vége.

„Az alkotmányos monarchia a régi rendnek, a köztársaság a monarchiának, a császárság a köztársaságnak, a restauráció a császárságnak lépett örököse; ezután jött a Júliusi Monarchia. És ebben a láncban valahányszor újabb politikai rendszer váltotta fel a régebbit, mindig azt lehetett hallani, hogy a francia forradalom, küldetését beteljesítve, befejeződött: és ezt mi el is hittük. Bizony, én magam is abban

reménykedtem, hogy befejeződött, eleven volt bennem ez a remény a restauráció alatt, és eleven volt még akkor is, amikor a restauráció megbukott. És most megint újrakezdődik a francia forradalom, mert ez az újabb sem egyéb, mint a régi folytatása. És ahogyan megyünk előre az időben, úgy távolodik és látszik egyre homályosabban, hogy ennek a forradalomnak hol is a vége.” (104. old.)

A francia forradalom XX. századi történésze és nem mellesleg Tocqueville kései követője, François Furet ezt a gondolatot veszi át, amikor a francia forradalom végét az 1870-es évekre, a III. Köztársaság létrejöttének idejére teszi. (Vö. François Furet: *Gondoljuk újra a francia forradalmat*. Tanulmány Kiadó, Pécs, 1994.)

Tocqueville-nak is, Marxnak is feltűnt, hogy a 48-as forradalomban nagyon hasonlóan zajlottak le az események, mint nagy elődjében, egyszerűen azért, mert az új forradalom szereplői a régi szereplőinek tetteit akarták újrajátszani. Ebből azonban megismétlés helyett csak nevetséges paródia születhetett. Marxot ez ahhoz a már szállóigévé vált megjegyzéshez vezette, hogy a történelemben minden kétszer kerül színre: először mint tragédia, másodsor mint bohózat (Karl Marx: *Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája*. Kossuth, Bp., 1975. 15. old.), Tocqueville pedig szó szerint a nagy forradalom „paródiájának” nevezi 48-at (192. old.). Lamartine és Thiers korabeli forradalomtörténeteinek hatására a jakobinus terror korszaka egyenesen „divatba jött”: „A forradalmárok megpróbálták 1793 lázas szavaiba foglalni a kor langyos szenvedélyét, és lépten-nyomon olyan hírhedt gonosztevők nevébe és példájába botlottunk, akikre, megfelelő lelkiező hiányában, még ha őszintén akarunk, sem tudtunk volna hasonlítani.” (115. old.) Máshol pedig: „Mínhogy a 48-as forradalmárok vagy nem akarták, vagy nem tudták utánozni elődeik véres őrzöngését, kénytelenek voltak komikus sületlenségeik utánzásával kárpótolni magukat.” (196. old.)

Erre az egész paródiára azután a nagy Napóleon unokaöccsének, III. Napóleonnak az államcsínye, majd trónra lépése teszi fel a koronát.

Szabadság és zsarnokság

Mint láttuk, Tocqueville-nál a demokratizálódás nem jelent feltétlenül a szó szoros értelmében vett demokrácia felé haladást. Mint a szabadság ügye iránt elkötelezett gondolkodó különösen fájlalta, hogy éppenséggel nem a szabadságot növeli ez a forradalom sem. Az első komoly jelzést a júniusi események adták: „Ami engem illet, tiszta szívemből utáltam a hegypártiakat, a köztársasághoz sem ragaszkodtam különösebben, de a szabadságért az életemet adtam volna, nos, én már közvetlenül a júniusi napok után reszketni kezdtem a jövőjéért. Részemről mindig is elkerülhetetlen válságnak tekintettem a júniusi eseményeket, olyan válságnak, amely a nemzet lelkialkatát teljesen átalakította. A szabadság szeretetét attól fogva felváltotta a független intézményektől való rettegés, de mondhattam volna irtózást is; a szabadsággal való visszaélés után szükségszerű is volt ez a fordulat.” (252. old.)

Mindennek kézzelfogható következménye lett, amikor 1848 decemberében Louis Bonaparte nagy fölénnyel nyert a közvetlen elnökválasztáson. Tocqueville részt vett az alkotmánybizottság munkájában, amely a jövőbeni francia politikai berendezkedésről volt hivatott dönteni. Kézzel-lábbal tiltakozott az ellen – mindhiába –, hogy alkotmányba foglalják a nép által közvetlenül választott köztársasági elnök intézményét, ugyanis jó előre látta – és ebben is profétának bizonyult –, milyen veszélyekkel jár egy ilyen széles körű felhatalmazás. Kifejti, hogy Franciaországnak egyrészt erőteljes monarchikus hagyományai, másrészt a nagyon erős központosítás miatt vagy a nemzetgyűlés által választott elnök, vagy a nép által választott, de nagyon szűk jogosítványokkal rendelkező elnök mellett kell letennie a voksát, ha meg akarja őrizni az alkotmányos köztársaságot. Ám mindkét kérdés az elnöki hatalom javára dőlt el. „Márpedig ilyen körülmények közt mi más lehetne a nép által választott köztársasági elnök, ha nem trónkövetelő?” – kérdezi Tocqueville (269. old.). Az, hogy Louis Bonaparte, egy hivatásos trónkövetelő lett a köztársasági elnök, már

bizonyossá tette, hogy a köztársaságnak hamarosan vége lesz.

Noha Tocqueville *Emlékképeit* egy évvel „Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája” előtt írta, számos helyen utal egy államcsíny lehetőségére. Például: „Ők [a konzervatívok] még mindig abban az illúzióban éltek, hogy Napóleon Lajos majd boldogan aláveti magát a gyámkodásuknak. [...] Június 13-tól állandó rettegésben éltem, hogy győzelmünket kihasználva, az elnököt bele ne sodorják valami erőszakos államcsínybe, és egy szép napon, ahogy Barrot-nak mondogattam, holmi hatásos módjára alá ne tolják a császárságot.” (337. old.)

A proféta szólt belőle. A köztársaságra nézve tehát „mindvégig Bonaparte Lajos volt a legnagyobb veszedelem” (338. old.), csakhogy nagybátyjával ellentétben nem tehetsége miatt, hanem azért, mert a körülmények olyanok voltak, hogy egy tehetségtelen és nagyravágyó kalandort az egekbe repíthettek. „Talán nem túlzás azt állítani, hogy – a körülményeknek hála – a sikert meg az erejét nem is annyira józan eszének, mint inkább a benne lakozó téboly-nak köszönhetette: mi tagadás, különös színház a világ. Sűrűn előfordul, hogy épp a legpocsecább darab kapja a legnagyobb tapsot. Ha Napóleon Lajos történetesen bölcs ember, netalán zseni lett volna, aligha került volna valaha is a köztársasági elnöki székbe.” (308. old.)

Tocqueville Bonaparte-ról szóló leírásai kísértetiesen hasonlítanak arra, ahogy Marx jellemzi a kalandor unokaöcst: demagóg pojácaaként mutatják be, akit csak neve, populista ígéretei és lelkiismeretlen tettei emeltek előbb az elnöki székbe, majd a császári trónra. Tocqueville egyébként Bonaparte 1851. december 2-i államcsínyé után egy napra börtönbe is került, majd szellemi emigrációban élt egészen haláláig. III. Napóleon rendszerére *A régi rend és a forradalomban* – melyet nem sokkal halála előtt fejezett be – nagyon találó kifejezést használt: „demokratikus cézárizmus”.

A külügyminiszter

Míg a könyv első két része a négy forradalmi hónapról ad bőséges átte-

kintést, addig a harmadik rész majd egy évvel később veszi fel a történet fonalát, és Tocqueville külügyministerségének öt hónapjáról olvashatunk benne (1849. június 3. – október 29.). A februári forradalom és a júniusi felkelés hektikus időszakát felváltja a belpolitikai és külpolitikai játszmák napi politikai rutinja, ily módon maga a leírás is kicsit szárazabbá válik, a figyelmünk mégsem lankad, mert itt valóban beleláthatunk a politikai adok-kapok mindennapos világába, melyet az egyszerű állampolgár másból, mint politikusok emlékirataiból, nem is ismerhet. Tocqueville mindenkiről lerántja a leplet, és mindenkiről ki is derül, hogy meztelen; az ember alig hiszi el, hogy ő maga szűz maradt a „forradalmak magas, piros, hős nárszi-ágyán”.

Érdekes leírásokat nyújt a kormányalakítás körüli érdekharccokról, a miniszterként való kényszerű egyensúlyozás nehézségeiről, illetve az utolsó fejezetben széles körű áttekintést a korabeli Európa politikai helyzetéről. Végül beszámol a magyar olvasó számára különösen érdekes diplomáciai bonyodalomról: a Törökországba menekült Kossuth-emigrációt az orosz és az osztrák uralkodó ki akarta kérni a Portától, mely nemet mondott, mire az előbbieket háborúval fenyegették meg az Oszmán Birodalmat. Végül a Palmerston vezette angol és a Tocqueville vezette francia diplomácia határozott kiállása előzte meg a helyzet elmérgesedését és mentette meg Kossuthot – legalábbis Tocqueville beszámolója szerint. „Alighogy hírért vettük, hogy lezárult ez a korántsem veszélytelen vita, és szerencsés véget ért a piemonti meg a magyarországi háború, vagyis az a két külpolitikai ügy, amely kis híján egész Európát lángba borította, a kabinet rövid időn belül megbukott” (397. old.) – zárja emlékképeit Tocqueville.

A politikai író

Ádám Péternek köszönhetően kiváló fordításban olvashatjuk Tocqueville művét, rendkívül olvasmányos, letehetetlen könyv. Marxhoz hasonlóan Tocqueville is nagyon sokszor üt meg ironikus-szatirikus hangot, mind a parodisztikus politikai eseményekről,

mind a gyarló politikai szereplőkről szólva. Itt van mindjárt egy rövid kis jellemzés képviselőtársáról, Trélat-ról: „érzelgős forradalmár és nagy álmodozó, aki már a monarchia idején is konspirált a köztársaság reményében; más-különbönb köztiszteletben álló derék orvos, aki abban az időben, bár neki se volt ki a négy kereke, Párizs egyik legnagyobb tébolydájának volt az igazgatója.” (190. old.) George Sand író és Mérimée tiszavirág-életű szerelmi viszonyáról pedig ezt olvashatjuk: „Azt rebesgetik, hogy a románcot az arisztotelészi szabályok aggályos tiszteletben tartásával bonyolították le, mivelhogy az eseményt sikerült egyetlen napba sűríteni.” (206. old.)

Az Egyetértés Ünnepeinek leírása már-már az örkényi groteszk határait súrolja. A kormány a Mars-mezőn kívánt nagy nemzeti összeborulást rendezni, de a képviselők a néptől tartva csőre töltött pisztolyokkal, törös botokkal és egyéb önvédelmi eszközökkel mentek „egyetérteni”. Az ünnepség pedig igazán a bohózat kategóriájába illik: „A rendezők először a különböző nemzetek jelképeit vonultatták fel előttünk, ami rengeteg időt elvett, főleg a miatt a »testvéri zűrzavar« miatt, amiről a műsorfüzet is beszélt, majd végre feltűnt a szekér is, rajta a fehérbe öltöztetett lányokkal. Legalább háromszáz lány állt a szekéren, és olyan férfiasan viselték szűzies jelmezüket, hogy akár lányruhába bújtatott fiúnak is nézhette volna őket az ember. Mindegyiküknek jókora virágcsokrot adtak a kezébe, és a lányok elhaladtukban kedvesen odadobták nekünk a csokrokat. De mivel ezek az izmos karú, tenyeres-talpas leányzók gyakrabban döngölték sulyokkal a mosott ruhát, mint hintettek virágokat szerteszét, a sok virágcsokor olyan keményen záporozott a fejünkre, mint a jégeső.” (199. old.)

Tocqueville jó stílusának, eredeti humorának és az olvasmányos magyar fordításnak köszönhetően a könyv nemcsak szellemi izgalmakat, hanem igazi esztétikai élvezetet is nyújt.

Végezetül ejtsünk pár szót a magyar kiadásról. John Lukacs rövidege ellenére is hasznos bevezetőt írt, bár azzal a megállapításával nem értek egyet, hogy Marx 1848-cal foglalkozó írásai „rövidlátóak és dogmatikusak” lenné-

nek. Még több haszonnal forgathatjuk Ádám Péter nagyon alapos jegyzeteit és a főbb szereplőkről szóló rövid életrajzait, habár utóbbit én „névmutatónak” akkor nevezném, ha a megfelelő oldalszámok is szereplnének a nevek mellett. Mindenesetre örvendetes dolog, hogy több mint száz évvel megjelenése után végre magyarul is olvashatjuk Tocqueville 48-as *Emlékképeit*; aki most kíván megismerkedni a szerzővel, annak elsőre mindenképpen ezt a könyvet ajánlanám.

KISS CSABA

Az új Husserl Szerk. Varga Péter András, Zuh Deodáth

SZEMELVÉNYEK AZ ÉLETMŰ ISMERETLEN FEJEZETEIBŐL

L'Harmattan Kiadó, Bp., 2011. 226 old., 2400 Ft

Számos kérdés merül fel az olvasóban e kötet kapcsán, közülük a leginkább magától értetődő a címre vonatkozik. Miért és hogyan „új” ez a Husserl ahhoz képest, akit „megszoktunk”? Mihez vagy kihez képest új? Önmagához, vagy inkább ahhoz képest, ahogyan a magyar olvasó mind ez ideig a fenomenológiai mozgalom alapítójának írásait értelmezte? Husserl 1938-ban hunyt el, s ennyi idő távolából már aligha tűnik meggyőzőnek az előbbi verzió, hiszen az elmúlt évtizedekben fáradságos filológiai munkával kiadott kritikai életműsorozat már nagyon sok, addig ismeretlen aspektusát feltárta a husserli gondolkodásnak. Tény, hogy életében kevés művet publikált, s a hagyatékban maradt több tizezer oldalnyi kutatási kéziratból azóta gondolkodásának egészen új dimenziói tárultak fel – amiről szintén felbecsülhetetlen mennyiségű szakirodalom született, feltárva és rekonstruálva a legapróbb mozzanatokat is, valamint újabb és újabb oldalait mutatva be a husserli filozófiának.

Vagyis ehhez képest már aligha lehet újdonságként aposztrofálni azokat a szemelvényeket, amelyeket a szerkesztők a kötetbe beválogattak, hiszen ezek jó ideje a kutatók rendelkezésére állnak. A második lehetőség pedig talán azért nem valószínű, mert azok a magyar fenomenológusok, akik eddig is foglalkoztak Husserllel, már így vagy úgy belebotlottak ezekbe a szövegekbe, vagy legalábbis hasonló témájú kéziratokba. S ha a művelt nagyközönségben, egyetemi hallgatókban jelöljük is meg a célközönség egy részét, akkor viszont számukra valószínűleg minden, amit olvasnak Husserl-től, újnak számít.

Szerencsére immár több évtizede jelennek meg magyar nyelven Husserl szövegei, s egyre több aspektusa tárul fel ennek a páratlanul gazdag életműnek. Talán vannak, egészen bizonyosan vannak, akik nem egészen értik, miért volna az szerencse, ha egy nehezen érthető, grafomán filozófus száraz tudományos prózában írt, obskúrus szövegeit anyanyelvünkön is olvashatjuk. Való igaz, egyáltalán nem könnyű olvasmányokról van szó, s az értelmezésbe fektetett energia nehezen és sokára térül meg. A filozófiatörténet egyik legtermékenyebb és legnehezebben olvasható gondolkodójáról van szó. A dolog másik oldala viszont az, hogy Edmund Husserl a XX. század egyik legjelentősebb filozófusa volt, és az általa alapított fenomenológia nem csupán a bölcselőre, hanem a humán tudományokra is óriási hatást gyakorolt, egészen napjainkig. A husserli fenomenológia nélkül elképzelhetetlen lenne az elmúlt évszázad bölcselete – sem Heidegger, sem Sartre, sem Merleau-Ponty, sem Levinas, sem Michel Henry, de még Foucault filozófiája sem lett volna olyan, amilyen. Persze túl sok értelme nincs az olyasfajta gondolatkísérletnek, hogy „mi lett volna, ha...”, hiszen az lett, ami lett. Ami lett, az viszont tagadhatatlanul magán hordja a fenomenológia hatását, vagy pro, vagy kontra. Figyelemre méltó tény, hogy a marxista filozófiától kezdve a kortárs pszichiátriai gyakorlaton át az esztétikáig és az analitikus filozófiáig Husserl mindmáig hivatkozási alap.

Ez nem csupán arra az önmagában véve nem sokat mondó tényre világít

rá, hogy Husserl hatása meglehetősen nagy volt (elvégre Platónnak, Hegelnek, Kantnak is az volt), hanem arra is, hogy a fenomenológia minden bonyolultsága ellenére sem maradt katedrafilozófia, hanem eminens értelemben vett gyakorlati filozófiává érett – amiről meggyőzősen tanúskodnak a kései kéziratok. Vagyis Husserlnek határozott mondanivalója volt az európaiság, a tudományosság és a kultúra kérdéseiről, s ha sok tekintetben nem értünk is vele egyet, megfontolásai megkerülhetetlenek és komolyan veendőek. Az európai gondolkodás legtiszteletreméltóbb hagyományainak örököse és egyszersmind megújítója; egy olyan *ethos*-nak, amelynek kulcsmotívuma az ön- és világfelelősség. Tehát egyáltalán nem túlzás szerencséről beszélni akkor, ha újabb írások jelennek meg Husserltől magyarul. Ám – mint ahogyan a kötet szerkesztői is kiemelték – életszerűtlen volna abban reménykednünk, hogy az életmű meghatározó része valaha is hozzáférhető lesz anyanyelvünkön, vagyis az érdeklődő nagyközönség vagy elégedjen meg ezzel, vagy pedig olvassa el valamelyik nagy kultúrnyelven azt, ami magyarul nem hozzáférhető. Nem csupán Husserlrel van ez így természetesen, s még azt sem mondhatnánk, hogy ez feltétlenül baj. Az azonban mindenképpen nagyon hasznos, ha egy filozófustól szemelvénygyűjtemények jelennek meg – mert abban tökéletesen igazuk van a szerkesztőknek, hogy ezek a szövegek bizony mindenképpen ismeretlenek, újak azok számára, akik csak magyarul olvasnak Husserlt.

Nem kis munka egy ilyesfajta kötet összeállítása, hiszen hatalmas mennyiségű anyagból kellett kijelölni azt a 200 oldalt, amennyit a körülmények megengedtek a szerkesztők számára. S nem is kis felelősség: ezt a kötetet lehetetlen nem az 1972-es első Husserl-válogatáshoz mérni, amelynek szerkesztője Vajda Mihály, fordítója pedig Baránszky Jób László volt. Úttörő vállalkozás volt ez, hiszen ekkor jelentek meg első ízben Husserl (aki akkor még a „polgári filozófia” képviselőjének számított) írásai magyarul. Méghozzá nem is akármilyen kaliberű szövegek, hanem többek között a nevezetes *Encyclopaedia*

Britannica-szócikk, *A fenomenológia ideája* című előadás, a *Párizsi előadás*, valamint Husserl utolsó, Bécsben megtartott előadása, mely *Az európai emberiség válsága és a filozófia* címet viselte. Nagy kihívás ez az összeállítás mindenki számára, aki hasonlóra vállalkozik, hiszen hiába jelent meg több ezer oldalnyi szöveg 1972 óta, ezek az írások a husserli *œuvre* legfontosabb és legtöbbször hivatkozott darabjai közé tartoznak.

Viszont azzal is számot kell vetnünk, hogy 1972 óta egészen máshová kerültek a hangsúlyok a kutatásban, és manapság már nem feltétlenül a husserli gondolkodás megismertetése, hanem az árnyalása a cél. Ennek az elvárásnak az előttünk fekvő könyv tökéletesen meg is felel. A fordító és szerkesztő páros (melynek mellesleg nem ez az első, Husserlre koncentráló kötete) tizenhárom hosszabb-rövidebb írást magyarított, amelyek voltaképpen a husserli gondolkodás egészét átfogják, s minden egyes nagyobb területét adekvát módon illusztrálják. Vagyis egy-két jól megválasztott írás szemlélteti a logika, az időfenomenológia, az ismeretelmélet, az etika, a karteziánizmus problémáit a husserli fenomenológiában, továbbá a kései kéziratok olyan problémákat boncolgatnak, amelyek a világ, a teleológia, a testi létezés, az apodikticitás, az ősalapítás vagy éppen az alvás és az ébrenlét kérdéseire vonatkoznak. Kétségtelen, hogy személyes elfogultság is okozza hiányérzetemet, de örömmel üdvözöltem volna több olyan szöveget is a kötetben, amelyek a fenomenológia gyakorlati vonulatát mutatják be. Találunk ugyan egy paragrafust az 1920/24-ben tartott etikai előadásokból, valamint a kései kéziratokban is vannak olyan helyek, ahol ezek a vonatkozások hangsúlyosak. Husserl etikai, morálfilozófiai, sőt politikai tárgyú írásai az utóbbi években kerültek a kutatások homlokterébe, s azért is különösen izgalmas fejezete ez az életműnek, mert egyrészt maga Husserl is azt állítja kései kézírataiban, hogy a világban élve már eredendően a praxis világában vagyunk, és minden teoretikus eszmélés egyszersmind praktikus eszmélés is; másrészt ez kicsit új

megvilágításba helyezi a kifejezetten ismeretelméleti szövegeket is: a tudás új rendszerének megalkotása praktikus céloknak rendelődik alá, nevezetesen egyrészt az „európai emberiség” válsága kezelésének, másrészt egy ideális célnak, ami akkor válna valóra, ha ez a zilált állapotban levő populáció szeretet- és eszközösséggé nőné ki magát. Ismét hangsúlyozom, hogy nyilván mindenkinek megvan a maga kedvenc hiányzó írása a husserli szövegtengerből, és elismerem, hogy nagyon nehéz feladat fontossági sorrendet felállítani, szóval csupán korlátozott érvennyel és szigorúan egyes szám első személyben sajnálom, hogy sem az 1917-ben megtartott Fichte-előadás, sem az 1923/24-ben írt ún. Kaizo-cikkek egyik darabja sem került bele a válogatásba. Előbb-utóbb fontos lenne lefordítani ezeket is.

Üdvözlendő viszont a *Hatodik karteziánus elmélkedés*, amely nem mindennapi pályafutást tudhat magáénak a fenomenológia történetében. Mint ahogyan a szerkesztők is kiemelik, korántsem egyértelmű, hogy az Eugen Fink által írt szöveg milyen mértékben tartalmazza Husserl saját elképzeléseit. A szakirodalom ugyanis megegyezik abban, hogy a fiatal asszisztensnek a német klasszikus filozófia által inspirált koncepciója nem minden ponton egyezik a fenomenológia szellemével. Husserl azonban mégis határozottan kijelentette, hogy az írás minden mondatát a sajátjának ismeri el – kutatók sorának adva ezzel nehezen megoldható filológiai feladványt.

Külön öröm továbbá az ún. kutatási kéziratok néhány darabja. Ezek ugyanis sokáig nagyon nehezen voltak hozzáférhetőek, s ha egy kutató feltétlenül ragaszkodott tanulmányozásukhoz, akkor a világban található öt archívum egyikét kellett felkeresnie. (Az életműkiadás gyarapodása némiképp orvosolja ugyan ezt a problémát, de az igazán elszántak nem úszhatják meg ma sem a zárándoklatot Leuvenbe, Kölnbe, Freiburgba, Párizsba vagy New Yorkba.) Nem csupán fordítani nehéz ezeket a szövegeket, hanem értelmezni is, hiszen mint köztudott, Husserl „írva gondolkodott”, méghozzá gyorsírva. Vagyis ezek a szövegek egyáltalán

nem letisztultak, sokszor apóriába torkollanak, és egyáltalán: inkább a gondolkodás folyamatát tükrözik, mintsem eredményét. Egyáltalán nem kiforrott terminológiával és sokszor szintaktikailag sem teljesen kifogástalan körmondatokban.

A logikai, ismeretelméleti tárgyú írások a husserli életmű nehezebben felfogható darabjai közé tartoznak, s így az olyan ingyencségek, mint például Husserl recenziója Palágyi Menyhért *A pszichológisták és a formalisták vitája a modern logikában* című könyvéről, vagy az egészen korai, 1890-ből származó, *A jelek logikája* című írás egészen biztos, hogy csak azok számára különösen izgalmas, akik inkább többé, mint kevésbé vannak otthon a husserli életműben. Az ő számukra viszont kifejezetten izgalmas lehet nyomon követni többek között a terminológia változásait (példának okáért a fenomenológiában nagy karriert befutó „tulajdonképpen – nem tulajdonképpen” jelzőpáros felbukkanását és kontextusait). Az egyik legkomplexebb és legizgalmasabb husserli kutatási területet, az időfenomenológiát is képviseli egy szöveg, az először nem is olyan régen, 2001-ben kiadott *Bernaui kéziratok* egy darabja.

Azt mindenképpen el kell ismernünk, hogy a két vérbeli filológus teljesítménye példamutató a magyar szövegkiadásban; ritkán vehet ugyanis a magyar olvasó kézbe ilyen precízen gondozott szöveget. A mai magyar könyvkiadás teljesítményét rendre beárnyékoló sajtóhibáktól azonban ez esetben sem tekinthetünk el, noha világos, hogy ez nem a szerzők hibája. Tudjuk, sok kiadónál nincs pénz olvasószerkesztőre, szakmai lektorra, ezért a kiadványokban sokszor csak úgy hemzsegnek az elütések és az egyéb, figyelmetlenségből származó hibák. Az olvasó sajnálja a szerzőt, hogy kiváló szövege nem tudott méltó formában megjelenni, ám együtt érez a kiadóval is, amelynek egyre mostohább körülmények között kellene magas színvonalon dolgoznia. De hát így megy ez a Kárpátok alatt. Ezzel a borongással együtt is, vagy éppen ennek ellenére már a tartalomjegyzék átlapozása után is világosan látszik, hogy Varga Péter András és

Zuh Deodáth kimagasló minőségű munkát végzett.

Az *Előszó*ban elhelyezik az életművet a fenomenológiai mozgalom egészében, röviden vázolják a recepció történetét, és érvelnek a válogatás szempontjai mellett: „a kötet egyik célja bemutatni Husserl filozófiájának azon oldalait, melyek őt bizonyos értelemben »utódai kortársává« teszik” (10. old.). Továbbá minden egyes szemelvényt egy két hasábra tördelt, rövid bevezető elő meg, amely az adott szöveggel kapcsolatos legfontosabb tudnivalókat osztja meg az olvasóval (és nem többet: a fordítók nem engednek meg maguknak semmi személyességet, semmi önálló szövegmagyarázatot). Minden egyes íráshoz tartozik egy kisebb szövegvizsgálati apparátus, pár teteles bibliográfia, valamint az oldalak szélén megtalálhatók a *Husserliana* összkiadás vonatkozó oldalszámai is. A kötet végén, a *Függelék*ben kapunk egy részletesebb bibliográfiát Husserl németül és magyarul megjelent műveiről. Ugyanitt található egy részletes glosszárrium a husserli szövegekhez; egy idegen szavak és kifejezések szótára; valamint a kötetben megjelent szövegek eredeti lelőhelye.

A kezdeti szkepszis után el kell ismernem, hogy a szerkesztőknek igazuk volt, valóban új, eleddig ismeretlen oldala mutatkozik meg a husserli fenomenológiának a magyar olvasók számára (még ha a címadást nem tartom is túl szerencsésnek). S mint minden válogatás esetében, ezúttal is hosszan lehetne azon vitatkozni, hogy miért éppen ezek a szövegek kerültek be a kötetbe, és miért nem mások – ez maradjon a szakmabeliek gondja. Mindenki más örvendezhet azon, hogy ismét hozzáférhető magyar nyelven néhány kulcsfontosságú szöveg Husserltől.

Wolfgang Welsch: Esztétikai gondolkodás

Ford. és utószó: Weiss János. *L'Harmattan – Magyar Daseinanalitikai Egyesület, Bp., 2011. 175 old., 2200 Ft*

„[A]z értelem végső soron érzéki értelmet jelent – vagy nem is létezik” (153. old.) – fogalmazza meg Welsch az egész munkásságát meghatározó ars poeticát. Ha nem magától értetődően is, de ebből származik, hogy nevével az olvasó mint „a posztmodernitás kiemelkedő”, ha nem „legjelentősebb német” teoretikusaként találkozhat: rációkritikai elemzése vezet el a modernitás kritikai vizsgálatához és a posztmodernitás más irányú tendenciáinak üdvözléséhez. Ugyanakkor a posztmodernitást a modernitás folyamánaként, azzal kontinuitásban gondolja el, mint ami végsőig kiaknázza az emberközpontú világkép megingásával létrejövő expanzió lehetőségét. Az „antropocentrizmus” meghaladásától az északpontúság felülbírálatát reméli, miközben a posztmodernitás terminusával illetett korszak jelenségeire reagálva kiemeli, hogy „minden valóság – individuális, társadalmi, mediális – konstrukció” (Wolfgang Welsch: *Mesterséges mennyországok – Gondolatok az elektronikus médiumok világáról és más világokról*. Ford. Nádori Lídia. *Enigma*, VI. évf. [1999] 22. szám, 67. old.), minthogy elképzelhetetlen közvetlenül, medialitás nélkül adottként találkozni a világgal. Abból, hogy „minden világ mesterséges világ” (uo. 56. old.), elsősorban nem a meghaladni kívánt ész érzékiséghez kötöttsége, hanem az érzéki tudati komponense, az észlelés eszkarktere következik – ami nem kedvez az emberközpontúság meghaladására tett kísérletnek, de mindenestre egy kitágított esztétikafogalmat és -megközelítést implikál.

Welsch alig olvasható magyarul: néhány lefordított és a posztmodernitást tárgyaló tematikus kötetben vagy folyóiratban elvéve megjelent rövid írása után ez az első magyar Welsch-kötet. Ezért is meglepő, hogy a kiadó

választása az 1988–1990 között született tanulmányokat összefűző *Esztétikai gondolkodásra esett (Ästhetisches Denken*. Reclam, Stuttgart, 1990.). Bár a szerző gondolati irányultsága és az őt foglalkoztató problémakörök a tanulmánykötetből megismerhetők, ezek az írások inkább a kortársi jelen közegeben tarthattak számot érdeklődésre mint vitaindító, helyenként provokatív (és ennek érdekében elnagyolt) szövegek – de mindez több mint húsz év távlatából már csak sejthető, alig érezhető át. A szerkesztés és helyenként a fordítás is ehhez a szedett-vedettséghez igazodik alyett, hogy olyan alapkövetelménynek tekinthető eszközökkel ellensúlyozná, mint egyfelől a megjelölt források, hivatkozások és lábjegyzetek „magyarítása”, másfelől az idegen szavak lehetőség szerinti lefordítása, illetve a görög terminusok konzekvens átírata. Ehhez képest a hivatkozásokban egyetlen magyar kiadás sem lehet fel, a szöveg hemzseg az olyan indokolatlan kifejezésektől, mint „inkommensurabilitás”, „deszenzibilizálódás” vagy „monozémia”, és ugyanaz az arisztotelészi kifejezés hol „aisthésis”, hol „aiszthészis”.

A tanulmánykötet felépítését, stílusát, témáját és hivatkozási pontjait tekintve nehéz megállapítani, milyen közönséget céloz meg. Szerkezete szerint szinte tankönyvszerűen tagolt, minden fejezetét alfejezetek és további, időnként számozott alcímek strukturálják, amivel a könyv mintegy készen kínálja önmaga vázlatát az olvasónak. A sugallt képpel ellentétben azonban korántsem leülepedett, konszenzuális nézetek összefoglalójáról, hanem egymástól függetlenül megjelent, változatos kifejtettségű, jellegű és minőségű, önmagukon belül és különösen összefűzve, sűrű ismétlésekkel és redundanciával terhelt szövegek együtteséről van szó, amely inkább önreflexió nélkül demonstrálja, mintsem alátámasztva elemzi témáit, a fogalmi gondolkodással szembeállítani próbált „esztétikai gondolkodást” (és annak elméleti ellentmondásait), a posztmodern pluralitást, illetve az egész kötetet uraló egység- és struktúraellenességet – aminek fényében a tankönyvszerű felépítés határozottan demagógnak tűnik.

Stílusában a szakmaiság rovására érvényesített nagyvonalúság és a populáris publicisztika bombasztikus kifejezései keverednek az esztétikai-filozófiai diskurzus szakzsargonjával és nagy neveivel, amelyeket a szerző egyértelműen ismertnek tételez. E kettősség miatt nehezen képzelhető el olyan olvasó, akit ne zavarna vagy a rengeteg szakkifejezés és kifejtetlen humántudományi utalás, vagy a populista modorosságok – „teleorgazmus” (16. old.), „a rendkívül modern föld alatti installációknak mindig ürülékszaguk van” (50. old.) – és az olyan leegyszerűsítések, mint az „esztétikai gondolkodók” listázó felsorolása (36. old.) – amelyben Welsch néhány sorban „bizonyítja”, hogy az ismert XX. századi filozófusok valamilyen oknál fogva egész munkásságukkal a címadó fenomént demonstrálták –, illetve a hegeli tézis-antitézis-szintézis modelljének megfelelően elgondolt esztétikai fejlődés gyanúsan nagystílusú íve (21. old.). Utóbbival Welsch olyan történeti konstrukciót állít fel, amelyben a modernitás előtti korokat nemes egyszerűséggel összemossa a metafizikai, és ennek mint érzékfelettre irányulónak megfeleltetett „anesztétikai” jelszava alatt, amivel ellentétben a modernitást (mintegy a felvilágosodás korától) a szabadság esztétikai megközelítésének és a társadalmi művészi eszközökkel történő átformálásának programjában láttatja, hogy „anesztétikai” és esztétikai szintézisét végül a posztmodern pluralizmusban véleje felfedezni. A stílus eltalálatlansága annál is meglepőbb, mivel a szerző maga hangsúlyozza fontosságát, éppen mintegy a posztmodern fejlemények által megvilágosodva: „jellemző [...] az argumentációs típusok és a gondolkodási stílusok esztétikai implikációi iránti érdeklődés. Milyen jellegű egy bölcsesség, egy követelés, egy javaslat fiziognómiája? Rigid, nőies, mesterkelt, elegáns, dialektikus? Ezek a látószög másodlagos vagy harmadlagos minőségek valójában alapminőségeknek bizonyulnak.” (39. old.)

A programszerűen vallott, normatív megfogalmazásban tált írói, gondolkodói, esztétikai alapelvek és a megvalósulás közötti szakadék egyébként is jellemző a műre. Egy lábjegyzetben (13. old., 3. lábjegyzet) például

azért az „esztétikai” terminusában megfigyelhető fogalmi ingatagsáért marasztalja el Odo Marquard-t, amely nála is megfigyelhető, aszerint, hogy a kifejezésnek melyik lehetséges jelentése látszik alátámasztani éppen aktuális állítását. Az első fejezetben (*Esztétika és anesztétika*) megkülönbözteti az esztétika lehetséges értelmezési horizontjait: a fogalom köznyelvben elterjedt, minden érzéki fenoménre kiterjedő változatát; a művészettel foglalkozó filozófiai diszciplínát; illetve azt az esztétikait, amely a welschi értelmezésben a posztmodern gondolkodás elidegeníthetetlen jelzője, és amely minden észlelést, megismerést, észrevételt magában foglal – ezt Arisztotelészre utalva görög szóval különíti el mint „aisthésist”. Az utóbbi kettő éles elválasztása és az előbbi kárhözvágatása a művészetre korlátozódó perspektívájáért kérdéses, amennyiben Welsch érvelése szerint a művészet mindenfajta megismerés, sőt gondolkodás *par excellence* példája és modellje. A szerző a későbbiekben felhagy esztétikai és „aisthetikai” fogalmi elkülönítésével, és az előbbit használja mind az érzékeléssel, mind az észleléssel kapcsolatban, homályban hagyva a kettő viszonyát. Pedig e kapcsolat elemzése feltárhatná az „esztétikai gondolkodás” terminusában kódolt ellentmondást, amely végigkíséri a tanulmányokat. Arról van szó, hogy a könyv mottójául választott Arisztotelész-idézet értelmében „az észlelés az ész” (8. old.), azaz minden érzékelés észrevétel, amely magában foglalja az elme konstrukciós tevékenységét. Welsch tehát egyfelől azt állítja, hogy nincsen tudattól független érzékelés, másrészt amellet érvel, hogy még a szigorúan gondolati szinten lezajló „észrevétel”, megvilágosodás is tartalmaz esztétikai, azaz érzéki mozzanatot. Peter Sloterdijket idézve megállapítja, hogy „az esztétika és a logika közötti korlátok ma leomlottak: »Valamire felfigyelni, valamit észlelni, a szó legtágabb értelmében esztétika, és a végső instanciáig a gondolkodás témája marad.«” (37. old.) Eltekintve érzékelés és észlelés, illetve gondolkodás kapcsolatának, elválaszthatóságának vagy elválaszthatatlanságának elemzésétől, és elfogadva Welsch érvelését, megkerülhetetlenné válik a

kérdés, hogy amennyiben az összefüggések, az új szempontok, lehetséges megközelítési módok észrevétele adja a gondolkodás esztétikai karakterét, vajon elképzelhető-e bármilyen más típusú gondolkodás, mint a Welsch szerint kitüntetetten a posztmodern kort jellemző „esztétikai”? Mi állhat vele szemben?

Feltételezhetően az adornói fogalomkritika mentén a fogalmi gondolkodást ellenpontozná az „esztétikai”, amely az előbbi általánosító-osztályozó módszerével ellentétben képes lenne az egyes jelenségeket a maguk gazdagságában, egyediségében, valódi sokféleségében megőrizni. Welsch bizalmatlansága a fogalmi gondolkodással szemben a felvilágosodás negatív dialektikájának lecsapódása – „semmi sem masszívabban irracionális ma, mint a tisztának tartott racionalitás” (134. old.) –, és a posztmodern korszak idézett gondolkodói egy irányba mutató filozófiai kísérleteinek tanulsága. Az ellenállás és pluralitás filozófiája és esztétikája mellett érvelő Welsch elsősorban Lyotard-ra és Adornóra támaszkodva fejt ki disszenzuselméletét. A „viszály” eszerint két síkon is meghatározóvá vált a modern művészeti és társadalmi tapasztalatban. Először is a jelek szintjén, amelyek többé nem átlátszóan utalnak egy konkrét jelentésre, hanem a derridai dekonstrukció értelmében kitakarják önmaguk eredetét, amellyel semmilyen körülmények között sem eshetnek egybe: egyedül nem-azonosságuk révén identikusak. A másik sík a „fenséges” terminusához kapcsolt ellenállási potenciál: az ábrázolhatatlan megsejtése olyan határt rajzol ki, amelynek mentén lehetőség adódik a kísérletezésre, az avantgárd pozíció felvételére, az adott, kötött, definitív tartalom meghaladására – nem pusztán egy újabb ábrázolás, hanem a felismerés felé, hogy nincsen végleges, egészséges, kielégítő ábrázolás, végpont. Mindez szerinte gyökeres szembenállást eredményez a harmóniára irányuló, eszményét a tökéletesben, az egységben megtaláló „szépművészetel”, a szépséggel mint minőséggel szemben – mindazzal, amit a fenséges felé forduló modern művészet maga mögött hagy.

Mind a fogalomkritikában, mind a széppel szembeállított fenséges terminusában a lehetőségek pluralitása, minden konkrét jelenség megragadhatatlan egyedisége és potencialitása adja a kritikai mozzanatot. A gondolkodás eszerint azért inkább esztétikai, mint fogalmi, mert az észlelésben még a maguk eldöntetlenségében, „képiségekben”, széttartóságában, azaz „nyomként” mutatkoznak a jelenségek, míg a megragadás gesztusa egyben szükségszerű döntés, leegyszerűsítés, megkötés, amely csak látszólag teszi összemérhetővé a gondolkodás elemeit. A jelként észlelt jelenségek érzéki mozzanata döntővé válik a felismerés után, miszerint a „tisztá, jelmentes értelem, a metafizikai tradíció álma, fantomnak bizonyult” (62. old.). Ez alapozza meg Welsch posztmodernitásának egység-, azonosság- és konszenzusellenességét, ez köszön vissza a rizomatikus világkép központi lényegét nélkülöző, organikus szerteindázó növénymotívumát idéző szóhasználatában („összefonódás”, „a határok áteresztése”, „divergencia”, „lezárhatatlan potencialitás”, „inhumánus”) és disszenzuselméletében egyaránt.

A határok kirajzolását, a kizökkentés mechanizmusát demonstrálandó vezet be Welsch az esztétika és „anesztétika” fogalom párt. „Az »anesztétika« azt az állapotot jelöli, amelyben az esztétikum elementáris feltételei – az érzékelési képességek – megszűnnek, [...] a fizikai tompaságtól a szellemi vaksáig.” (12. old.) A definíció nyilvánvalóan összecseng az elképzeléssel, miszerint az esztétikai mozzanat az észrevétel aktusában érhető tetten, így mindaz, amit nem veszünk észre, az „anesztétikához” tartozik. Két oka lehet annak, hogy valamit nem veszünk észre: vagy nem hozzáférhető érzékeink számára, vagy érzékelve adott ugyan, mégsem figyelünk fel rá. Welsch ezt a két opciót nem különíti el, és az „esztétikait” hol az egyik, hol a másik értelemben használja, amitől a levezetések nehezen követhetővé, ellentmondásossá válnak. A könyv példáinál maradva: érzékelve hozzáférhetetlen az a veszély, amit Csernobil jelképez, hiszen a sugárzás nem érzékelhető,

illetve a „fizikai tompaság” lehetőségét kihasználva érzéstelenít az orvosi anesztézia; míg a habituáció, amely a mesterséges környezettel kapcsolatban annak monotóniája révén létrejön, illetve az az adott leosztás, amit a „viszály”, a disszenzus és a művészet „felrobbant”, maga is „anesztetik” mintegy már ismertként nem ösztönöz reflexióra, nem irányul rá fókuszált figyelem, nem szül új gondolatot. Az utóbbi emlékeztet Heidegger eszköz-, illetve dologfogalmára: ami kézhezálló, az nem mutatkozik meg önnön dolgszerűségében – egészen addig, amíg el nem romlik, mert ekkor kizökkeneti használóját a reflektálatlanságból, hogy rádöbbenjen eszközének dologságára. Welsch feltehetően inkább ebben az értelemben ír „anesztetikáról”, hiszen ha elfogadjuk, hogy „az anesztetika az aisthésis elementáris szintjét is jelenti”, „az esztétika [...] feltételét és határát” (12. old.), mintegy az alaklélektanból ismert háttérként (26. old.), amely nélkül az előtér fogalma nem létezhetne, akkor Csernobil példája erősen kérdésessé válik: valami, ami az érzékek számára nem adott, hogyan lehetne az „észrevételhez” szükséges háttér? Milyen (tág értelemben vett) esztétikai élménynek a háttére az ismeretlen veszély, ami nem okoz veszélyérzetet? Ha ellenben ezektől a példáktól eltekintünk, az „anesztetikai” gyakorlatilag a konszenzusos, a tételezett, a már ismert megfelelője lesz, amelynek talaján a művészetben a disszenzus, a gondolkodásban pedig az észrevétel, a kizökkenés, a „megvilágosodás”, a kreatív mozzanat egyáltalán létrejöhet. Erre rímél az is, hogy Welsch esztétikáról és „anesztetikáról” mint elválaszthatatlan fogalompárról beszél; ugyanakkor ezt az értelmezést megkérdőjelezi a már említett korszakolás, amelyben egyedül a posztmodernitást jellemezné e kettősség kifejezetten mint kettősség, míg a modernitást az esztétika, a „metafizikai kort” pedig az anesztetika uralná. A szerző egy ilyen történeti konstrukció felállításához tulajdonképpen kénytelen megváltoztatni a terminus értelmezési horizontját, hiszen a háttér-előtér konstellációjaként elgondolható esztétikai-anesztetikai egymástól valóban

elválaszthatatlan fogalompár, amelyben értelmetlen az egyik vagy a másik dominanciájáról beszélni: az észlelés a kettő viszonyában jön létre.

Amellett, hogy az egyes fogalmak pontatlan használata szétterdeli a tanulmányok gondolatmenetét és megfoghatatlanná teszi mind a szerző érveit, mind a konklúzióit, a kötet elejétől a végéig megválaszolatlan marad az a meghatározó kérdés is, hogy miben más a posztmodernitás, mint a modernitás. Welsch a különbséget az előbbi jellemző disszenzusban és pluralizmusban látja, szemben a modernitás konszenzusteremtésre, egységalkotásra irányuló, „totalizáló” törekvéseivel. Csakhogy a disszenzust nehéz elképzelni konszenzus nélkül; a kizökkenést adott kerékvágás nélkül; az előtér háttér nélkül. Ezért is olyan kérdéses a művészetben kódolt feszültséget, robbantó, kimozdító erőt a társadalom modelljeül állítani, ahogyan Welsch teszi. Hiszen a rendkívüliség rend híján fogalmilag éppoly talajvesztett, mint ahogy valóban partatlan viszályba vész minden vita, ha nélkülözi a konszenzusra törekvést. Ha a modernitás elismeri a pluralitást (mint Welsch állítja), de utat próbál találni az elemei között, akkor a posztmodernitás ebben az irányban csak azzal különítheti el magát, ha a sokféleséget eleve összemérhetetlennek és közvetíthetetlennek, azaz radikálisan és megmásíthatatlanul heterogénnek tételezi; így a különbségek bármilyen – még ha csak átmenetileg is – adott egységből történő áttekintését ellehetetlenítve végső soron magának a differenciának, a különbözőségnek a fogalmát áldozza fel. Ha a modern művészet az ellenállás mozzanatában ragadható meg, akkor feltételezi a társadalom szövetét, amelyet megbont, amellyel szemben önmagát meghatározza. Korántsem meggyőző az *Identitás az átmenetben* című fejezet érvelése amellett, hogy az elavult normalitásfogalom romjain élhető, lehetőségekben gazdag társadalom épül többszörös, igaz, többszörösen töredezett identitású egyénekből, akik egytől egyig skizo-, ha nem polifrénia formájában lesznek egészségesek (124. old.), és hogy a művészet azt tanítaná, hogy „a variábilis identitás, amelyet eddig a betegség és a pszichiátriai kezelés szfé-

rájából ismertünk, stigmából modellé vált, és társadalmilag prospektív funkciót vett át” (136. old.).

Mintha ebben a kötetben a posztmodernitás nem jellegében, hanem hangoltságában különülne el a modernitástól, lelkesen üdvözölve a pluralizálódást és a nyomában felépítő töredezett identitást, érték- és kultúrrelativizmust, a „radikális heterogenitást”. Ezzel a felvilágosodás dialektikájában a pusztító racionalizmus nem kevésbé fenyegető, totális irracionalizmusba csap át.

Az irracionalitás, a viszály, a rend és a konszenzus felrobbantása tehát nem állandó modelliként, hanem az éppen adotttal szembeni akcionista programként nyerhet értelmet, ami összecseng a tanulmányok publicisztikai hangvétele mögül felsejlő vita-indító, provokatív céllal. A kérdés tehát nem is annyira az, miért ilyen elnagyoltak ezek az írások, hanem az, hogy mi indokolhatta húsz évvel későbbi magyar fordításukat és megjelentetésüket. Ennek megválaszolásával azonban az utószóban Welscht (jogos) kritikával illető fordító is adós marad.